

Studying the Position of Iran's Historic Farmsteads in the Agricultural Heritage System of Global Importance (GIAHS)

Raie, H.¹

Type of Article: **Research**

Pp: 345-369

Received: 2021/06/29; Accepted: 2021/07/25

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.345>

Abstract

In recent decades, cultural heritage-related concepts have been widely investigated, and agricultural heritage has been adopted as a concept of cultural heritage because of its contribution to livelihoods, food security, and the world economy. This consideration from 2002 to 2018 led the Food and Agriculture Organization (FAO) to develop a framework known as Globally Important Agricultural Heritage Systems (GIAHS) and to introduce global agricultural heritage sites accordingly. The GIAHS committee presented five criteria for incorporating the sites in the list of globally important agricultural heritage. Biodiversity, local awareness and techniques, socio-cultural values, food and livelihood security, and visual landscape were included in the five categories; thus, this article aims to evaluate historic farmsteads in the central Iranian regions. Historic farmsteads were thought-about an efficient agricultural production system characterized by architectural, economic, social, and cultural features in the past, the traces of which are still available. The main research subject concerns the growing destruction of farms following climate changes, the migration of owners and beneficiaries, and the lack of community knowledge about their nature. The research main goal is to introduce Iranian historical farmsteads as a globally vital agricultural heritage system. Thus, the research seeks to investigate the issue through an interpretive approach and an interpretive strategy and to use field studies and document research to respond to research questions on Iranian historical farmsteads in conjunction with global agricultural systems. This research concludes that the potentials of historical farmsteads meet GIAHS standards. The GIAHS secretariat can also identify the Iranian historic farmsteads in the first stride and then register them internationally. It will help many historical farmsteads as a large part of the Iranian agricultural heritage to be dynamically conserved.

Keywords: Historical Farmsteads, World Agricultural Heritage, GIAHS, Iran.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archaeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

1. Assistant Professor, Faculty of Architecture and environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

Email: Hoseinraie@iust.ac.ir

Citations: Raie, H., (2022). "Studying the Position of Iran's Historic Farmsteads in the Agricultural Heritage System of Global Importance (GIAHS)". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 345-369 (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.345>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-595-en.html>

Introduction

In recent centuries, traditional agricultural activities have decreased, considering numerous reasons, along with the rapid development of cities (Oosterveer & Sonnenfeld, 2011). In the meantime, preserving cultural heritage for a sustainable livelihood has received much attention as many studies on sustainable development have focused on people, the environment, and cultural heritage (Ojomo, 2010). As a result, a new concept known as agricultural heritage was added to cultural heritage. Then, in 2002, the conception of globally important agricultural heritage systems (GIAHS) was developed by the Food and Agriculture Organization (FAO) in the international arena. The first global GIAHS summit was held in 2018 after 16 years (Behzadnasab, 2019:9). GIAHS was introduced to the world not as a specific product or geographic area but as a recognized system. The National Committee of GIAHS was established in 2014 in the Iranian Ministry of Agriculture Jihad called NIAHS, investigating issues such as the irrigation of aqueducts and migration of nomadic Qashqai tribes (Joafshan-Vishkaea, 2015:18). Each GIAHS site should have a historical and contemporary aspect and can be restored and developed to the benefit of future human generations.

Therefore, many sites with agricultural heritage potentialities in Iran can be regarded as possible candidates in the future. This article aims to focus on "historic farmsteads of central Iran" as a proposal for inclusion in the GIAHS list to evaluate them according to the five criteria mentioned above. In the central regions of Iran, especially Qom, Kashan, Niasar, Semnan, Isfahan, Meibod and Yazd, these farmsteads have two physical and functional characteristics, but some criteria for their implementation have already been established (Raie, 2017:230). Historic farmsteads were efficient agricultural production systems of the past with architectural, economic, social and cultural features, the remains of which can still be seen today. Presently the main problem is the non-recognition of such historic farmsteads as globally recognized agricultural heritage. They are considered to be threatened by various factors, such as climate change and migration by landlords and beneficiaries. The research aims to introduce these farmsteads as a globally important agricultural heritage system. Thus, the research seeks to investigate the issue through an interpretive approach and an interpretive strategy and to use field studies and document research to respond to research questions on Iranian historical farmsteads in conjunction with global agricultural systems.

Data

Farmsteads in the past had two functional and physical systems. These systems, which are based on lived knowledge and techniques, are experience-oriented and traditional and have caused the formation and consistency of farmsteads from the past to the present. Much data related to traditional knowledge about architecture, agriculture, civil, economic, legal, cultural, social, and political fields can be introduced and revived in the heart of Iran's historical farmsteads.

A) Physical system

1. Order of position and formation including; Methods of choosing the location of farmsteads with two priorities of water and security (Raie, 2020: 59);
2. Order of form, including; Building a farmstead based on two forms; Agricultural castles (figures 7 and 8), and agricultural complexes concerning the security (Moradi et al., 2016: 6-13);
3. Order of Water and agriculture lands including; Methods of exploiting and extracting the water of the rivers, Qanats (figure 3), wells and springs, irrigation and water supply and the like (Tavangar Marvasti, 2015: 269);
4. Formation order of physical elements, including; Methods of construction and maintenance of dependent structures (figure 4) such as; the Lord's and serf's castles, reservoir, mill, caravanserai, bath, mosque, Hosseiniyeh and Selkh (Beheshti & Raie, 2016: 10).

B) Functional system

1. Order of ownership and exploitation, including; types of ownerships, customary law for planting and harvesting, the terms of exploitation between the lord and the "Diwan", methods of assigning real estate and land, endowed farmsteads (Lambton, 1966: 250; Foran, 1999: 57; Pollak, 1982: 351; Sheikh Al-Hakmaei, 2009: 9 and Safinejad, 1989: 43);
2. Social and demographic order, including; compilation of the social pyramid of the farmstead by the lord, methods of selecting serfs and residents of the farmstead from tribes far and near the farmstead, settlement methods and living standards in castles attached to the farmstead and the like (Tavangar Marvasti, 2015: 298- 305 and Yaghmaei, 1990: 296);
3. Order of economy and livelihood, including; Methods of collection and audit of taxes and tributes by Diwan and lord, rules of income generation, selling and sending products, communication between the lord and serfs and the like (Taleb & Anbari, 2008: 153- 155).

Discussion

The FAO provided five criteria for identifying agricultural heritage systems worldwide; biodiversity, traditional knowledge and technology, socio-cultural values, food and livelihood security, and visual landscape. This research investigates the locality of Iranian historical farmsteads in conjunction with agriculture heritage criteria. Regarding the first criterion, there is a significant relationship between historical farmsteads and agro-biodiversity. The presence of water in different regions diversifies agricultural products, livestock and poultry.

Planting of damask rose and the production of rosewater in Niasar farmstead, as well as straw oil extraction in Nahchir farmstead in Isfahan, can be cited as good examples

in this regard. Concerning the criterion of local knowledge, the farmsteads are said to be based on living experiences and old knowledge. These problems are recognized in terms of two physical and functional characteristics. The third criterion deals with cultural values and social entities at the farmsteads. Fixed population rates and the presence of a group of beneficiaries and stakeholders suggest that farmsteads have achieved sustainability with the collaboration of these groups of people over time. The fourth criterion concerns food and livelihood security. Historical farmsteads have, at various periods, been regarded as economic and production businesses for people, landlords and the government, making significant contributions to the agro-tourism sector. The fifth criterion evaluates the farmsteads' landscapes. The population, physical environment, and agricultural lands can all be used, to illustrate the natural, cultural, and historical landscapes of central Iranian regions. Landscapes are presented on both an internal and external scale.

Conclusion

The study concludes that the historical farmsteads in Iran significantly met the five criteria after carefully examining them. In addition to their historical significance, historic farmsteads continue to exist today and contribute to food and agricultural security in various places. They have gradually adapted to their surroundings, producing assorted products based on cultural and economic values while retaining and increasing agro-production knowledge and practices.

Local residents and stakeholders have worked together in this regard throughout time to maintain the farmsteads. Farmsteads have been a product of continuous human presence in the environment, creating cultural, historical, agricultural, and visual landscapes. The GIAHS secretariat can first identify historic farms in the central regions of Iran and then have them registered globally using executive guidelines. It makes it possible to study a variety of vital and previously disregarded farm data, leading to their dynamic conservation based on location and time needs.

بررسی جایگاه مزارع مسکون تاریخی ایران در نظام میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GSHAI)

حسین راعی^۱

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۶۹ - ۳۴۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۳

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.345>

چکیده

در دهه‌های اخیر مفاهیم مرتبط با میراث فرهنگی در گستره وسیع‌تری مورد بررسی قرار گرفته و میراث کشاورزی به دلیل تأثیر فراوان در معیشت، امنیت غذایی و اقتصاد جهانی به عنوان یک مفهوم از میراث فرهنگی پذیرفته شده است. این توجه از سال ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۸ م. موجب شده تا فائو، نظامی تحت عنوان «میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GIAHS)» را تدوین و براساس آن آثار مرتبط با میراث کشاورزی جهانی را معرفی نماید. در کمیته گیاس، پنج معیار برای قرارگیری آثار در فهرست میراث کشاورزی با اهمیت جهانی معرفی شده است؛ تنوع زیستی، دانش و فنون سنتی، ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی، معیشت و امنیت غذایی و چشم‌انداز بصری، پنج معیار معرفی شده از گیاس هستند که این پژوهش سعی کرده بر پایه آن‌ها مزارع تاریخی در اقلیم مرکزی ایران را مورد ارزیابی قرار دهد. مزارع تاریخی یک نظام کارآمد تولید کشاورزی با ویژگی‌های معماری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در گذشته بودند که بقایای آن در حال حاضر وجود دارد. مسأله اصلی پژوهش، رشد روزافزون ویرانی مزارع در اثر تغییرات اقلیمی، مهاجرت مالکان و ذی‌مدخلان و عدم آگاهی جوامع درباره ماهیت آن‌هاست. هدف پژوهش، معرفی مزارع تاریخی ایران به عنوان نظام میراث کشاورزی با اهمیت جهانی است؛ بنابراین سعی می‌شود با رهیافت تفسیری و راهبرد تفسیری تاریخی به موضوع نزدیک شد و در قالب مطالعات میدانی و سندپژوهی به پرسش‌های تحقیق درباره جایگاه مزارع تاریخی ایران در انطباق با نظام‌های میراث جهانی کشاورزی پاسخ داد. این پژوهش به این نتیجه رسیده است که قابلیت‌های مزارع مسکون تاریخی بر معیارهای گیاس منطبق است و دبیرخانه گیاس می‌تواند در گام نخست، به شناسایی مزارع تاریخی در ایران بپردازد؛ سپس برای تهیه پرونده ثبت جهانی آن‌ها اقدام نماید. با این عمل بسیاری از مزارع مسکون تاریخی به عنوان بخش وسیعی از میراث کشاورزی ایران در مسیر صیانت پویا قرار خواهند گرفت.

کلیدواژگان: مزارع مسکون تاریخی، میراث کشاورزی جهانی، گیاس، ایران.

۱. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران.

Email: hoseinraie@iust.ac.ir

ارجاع به مقاله: راعی، حسین، (۱۴۰۱). «بررسی جایگاه مزارع مسکون تاریخی ایران در نظام میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GIAHS)». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۳۴۵-۳۶۹. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.345>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-595-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسندگان است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

در قرن اخیر بنا به دلایل مختلف، ازجمله رشد سریع شهرها، فعالیت‌های کشاورزی سنتی کاهش یافته است (Oosterveer & Sonnenfeld, 2011)، اما حفاظت از میراث فرهنگی برای رشد معیشت پایدار افزایش یافته و در بسیاری از تولیدات علمی مرتبط با توسعه پایدار به مردم، محیط زیست و میراث فرهنگی توجه شده است (Ojomo, 2010). در این دوره تلاش‌هایی نیز برای ارزیابی نظام‌های میراث کشاورزی در جهان انجام شد و تولید پایدار غذا مورد توجه قرار گرفت. بر همین اساس مفهوم جدیدی به نام «میراث کشاورزی»^۱ به میراث فرهنگی اضافه گردید که به جنبه‌های ملموس و ناملموس میراث توجه داشته و وظیفه آن حفاظت و معرفی تولیدات، محصولات و تجارب کشاورزی، سنت‌های برجای مانده، فنون و ابزار کار و نقش آن‌ها در توسعه و ترویج میراث خوراک بوده است. در ادامه تلاش‌های پیشین در سال ۲۰۰۲ م. به منظور حفظ و حمایت از میراث کشاورزی، نظام‌های میراث مهم کشاورزی (GIAHS)^۲ در سطح جهانی توسط سازمان غذا و کشاورزی (FAO) معرفی شد. هدف آن رسیدن به امنیت غذایی و معیشت پایدار برای نسل حاضر و آتی بوده است (Koohafkan, 2009).

این موضوع در سال ۲۰۱۰ م. توسط سازمان یونسکو مورد توجه قرار گرفت و شعار «سال جهانی تنوع زیستی» انتخاب گردید و به تبع از آن توسط ایکوموس به عنوان سال «میراث کشاورزی» به عنوان سرمایه فرهنگی و طبیعی در طول تاریخ شناخته شد. اولین اجلاس بین‌المللی جیاس در سال ۲۰۱۸ م. پس از ۱۶ سال برگزار شد (بهزادنسب، ۲۰۱۹: ۹) و «جیاس» نه به عنوان یک محصول ویژه و یا جغرافیا، بلکه به عنوان یک نظام شناخته و به دنیا معرفی شد. برنامه جیاس سعی کرده است به راه‌هایی دست یابد تا تهدیدهای حوزه میراث کشاورزی با اهمیت جهانی را کاهش دهد و به افزایش بازدهی آن‌ها در حال حاضر کمک کند. این اهداف توسط ابزارهایی چون: کمک‌های کارشناسی و فنی، آگاهی‌رسانی و دانش‌افزایی در زمینه میراث، گردشگری کشاورزی، حمایت دینفعان و ذی‌مدخلان و سایر سازوکارهای تشویقی در این نظام انجام می‌شود. برای آن‌که یک نظام تولید کشاورزی بتواند به عنوان یک اثر در حوزه جیاس معرفی شود باید اهمیت جهانی آن احراز گردد. به این منظور پنج معیار برای ثبت و قرارگیری آثار به عنوان میراث مهم کشاورزی مطرح شده است (Koohafkan, 2009؛ کیانی‌راد، ۱۳۹۷). کشورهایی مانند: چین و ژاپن نظام جیاس را در دو سطح ملی و جهانی دنبال کرده‌اند و در این زمینه پیشرو هستند، اما تقریباً ۲۶ کشور دیگر نیز به آن پیوستند (بهزادنسب، ۲۰۱۹: ۱۲). کمیته ملی «جیاس» در سال ۱۳۹۳ ه.ش. در وزارت جهاد کشاورزی ایران به نام «نیاس»^۳ (NIAHS) تشکیل شد و پرونده‌هایی چون: سیستم آبیاری قنات، عشایر کوچ‌نشین ایل قشقایی در آن مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند (جوافشان و یشکایی، ۱۳۹۴: ۱۸). هر مکان جیاس می‌بایست دارای ارتباط تاریخی و معاصر باشد و قابلیت احیاء و توسعه به نفع جوامع بشری در آینده را داشته باشد؛ بنابراین آثار زیادی در ایران با قابلیت تاریخی و احیاء در زمینه میراث کشاورزی می‌توانند نامزد احتمالی ایران در آینده باشند. این پژوهش تلاش می‌کند بر روی «مزارع مسکون تاریخی در اقلیم مرکزی ایران» به عنوان یک پیشنهاد برای قرارگیری در فهرست «نظام میراث کشاورزی با اهمیت جهانی» تمرکز کند و آن را با معیارهای پنج‌گانه تعیین شده سنجش نماید.

این مزارع با دو قابلیت کالبدی و کارکردی در اقلیم مرکزی ایران، به ویژه در: قم، کاشان، نیاسر، سمنان، اصفهان، میبد و یزد شناسایی شده و معیارهای نیز برای معرفی آن‌ها منتشر شده است (راعی، ۱۳۹۶: ۲۳۰). مزارع تاریخی ایران با پیشینه دوران اسلامی و پیش از آن به عنوان یک مجموعه زیستی مستقل و تابعه با شئون اقتصادی و امنیتی به وجود آمده‌اند (راعی و بهشتی، ۱۳۹۵: ۱۶؛ راعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵؛ راعی، ۱۳۹۶: ۲۳۵). در اسناد تاریخی و حقوقی از قبیل: (حسینی یزدی،

۱۳۴۱؛ افشار، ۱۳۷۴، ج ۲؛ شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۸؛ اعظم واقفی، ۱۳۷۴) به ماهیت، کیفیت و شیوه‌های مدیریت آن‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی اشاره شده است. در تعدادی از روزنامه‌های خاطرات و سفرنامه‌ها نیز به اسامی مزارع و قابلیت‌های کالبدی و اقتصادی مزارع در اقلیم‌های مختلف پرداخته شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۹۴۰؛ فرمانفرما، ۱۳۸۳: ۸۳؛ افضل‌الملک، ۱۳۵۵: ۸۱). این مجتمع‌های زیستی علاوه بر کشتخوان و منابع آبی دارای عناصر و مستحذات خدماتی، مذهبی و مسکونی از قبیل: قلاع اربابی و رعیتی، کوشک، خانه‌های رعیتی، سلخ، آسیاب، آب‌انبار، حسینه، نمازخانه، کاروانسرا و امثال آن هستند. محدوده تقریبی آن‌ها بین ۲ تا ۱۰ هکتار است و میزان جمعیت ثابت و شناور در مزرعه‌ها نیز در اسناد تاریخی تا ۵۰۰ نفر بیان شده است. هر مزرعه دارای هرم اجتماعی مشخصی از: ارباب، مباشر، مقنی، دشتبان، حمامی، آسیابان تا خوش‌نشین بود و به‌طور معمول مسلمان و از یک طایفه و چندین خانواده مشخص تشکیل می‌شدند. حکومت و دیوان هرساله براساس ممیزی مشخص، میزانی از درآمد مزرعه را به عنوان خراج و مالیات از ارباب می‌ستانند و ارباب و مباشرانش نیز با استفاده از نسق ویژه‌ای با کارگران و رعیت‌ها معامله و کار می‌کردند (طالب و عنبری، ۱۳۸۷: ۱۵۳-۱۵۵). نتیجه مطلوب انشاء و ایجاد مزارع، کنترل اجتماعی مردم توسط اربابان به نفع حکومت و همچنین تولید ثروت و شأن اجتماعی و سیاسی برای اربابان بود (راعی و بهشتی، ۱۳۹۵: ۱۶).

بنابراین مزارع مسکون تاریخی یک نظام کارآمد تولید کشاورزی با ویژگی‌های معماری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در گذشته بوده است که بقایای آن در حال حاضر وجود دارد. مسأله اصلی فقدان آگاهی مطلوب در شناسایی و شناخت مزارع مسکون تاریخی به عنوان میراث جهانی کشاورزی است. هیچ‌یک از مزارع تاکنون در ایران به عنوان میراث کشاورزی به ثبت نرسیده‌اند و تعدادی از آن‌ها در حال اضمحلال بوده و با تلقی اشتباه و بدون در نظر گرفتن پیشینه تاریخی و اقتصاد کشاورزی در حال بازسازی نامطلوب هستند و از طرف دیگر با تهدیدهای مختلفی، از جمله تغییرات اقلیمی و مهاجرت مالکان و ذی‌مدخلان نیز روبه‌رو هستند. هدف تحقیق معرفی مزارع مسکون تاریخی ایران به عنوان «نظام میراث کشاورزی با اهمیت جهانی» است. این تحقیق از یک طرف با پیشینه‌ای مواجه است که بر پایه مطالعات علمی در سالیان اخیر به پنج معیار برای شناسایی نظام میراث کشاورزی با اهمیت جهانی رسیده است، و از طرف دیگر در پی انطباق این معیارها با یافته‌ها و تفسیر آن‌ها در مزارع مسکون تاریخی است؛ بنابراین سعی می‌شود با رهیافت تفسیری و راهبرد تفسیری تاریخی به موضوع نزدیک شد و در قالب مطالعات میدانی و سندپژوهی به پرسش‌های تحقیق پاسخ داد.

پرسش‌های پژوهش: ۱. معیارهای شناسایی میراث کشاورزی جهانی (GIAHS) کدام‌اند؟
۲. مزارع تاریخی ایران در انطباق با نظام‌های میراث جهانی کشاورزی دارای چه جایگاهی است؟

پیشینه پژوهش

درباره مطالعه جایگاه مزارع تاریخی در انطباق با معیارهای میراث کشاورزی جهانی (GIAHS) تاکنون مطلبی در کشور منتشر نشده است و این پژوهش برای نخستین بار به آن می‌پردازد، اما موضوع جیاس و مزارع مسکون تاریخی به تفکیک توسط پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته است؛ کارشناسان فائو و جیاس، (۲۰۱۴) در نشست علمی و راهبردی به سرفصل‌ها، وظایف و ارائه توصیه‌هایی به کشورهای عضو پرداختند و سپس در سال‌های آتی آن را تکمیل کردند. در ادامه، «ان مک‌دونالد» (۲۰۱۴) نیز به مطالعه مکان با اهمیت جیاس در کشورهای چین، ژاپن، آمریکا، غنا و نیکاراگوئه پرداخته و منتشر کرده است. در ایران «پرویز کوه‌افکن» (۲۰۰۹) با موضوع امنیت غذایی و کشاورزی پایدار به تعریف جیاس، نتایج و معیارهای آن پرداخته است. «کاظم وفاداری»

(۲۰۱۴) به نقش گردشگری کشاورزی از منظر اقتصادی و محیطی توجه نموده و گردشگری کشاورزی را براساس معیشت پایدار بررسی کرده است. پس از آن وزارت جهاد کشاورزی در سال ۱۳۹۳ پرونده ثبت سیستم آبیاری قنات را در کشور مطرح نمود و تاکنون نیز به نمونه‌های متعددی مانند؛ پروژه کوچ عشایر قشقایی و انجیر استهبانات به عنوان جیاس در وزارت جهاد کشاورزی پرداخته شده است. علاوه بر آن «جانعلی بهزادنسب» در سال‌های مختلف، به‌ویژه در ۲۰۱۹ م. با ارائه مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر رابطه برنامه نظام‌های میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GIAHS) با توسعه پایدار روستایی و کشاورزی ایران» به تشریح ارتباط جیاس با کشاورزی پایدار پرداخته است. موضوع مزارع تاریخی نیز مانند جیاس دارای پیشینه اندک و مستقلى در ایران است. برای نخستین بار در سال ۱۳۸۴ ه.ش. مزارع مسکون تاریخی در نیاسر معرفی می‌شوند و با انتشار مقالاتی (راعی، ۱۳۸۹؛ مرادی و همکاران، ۱۳۹۵؛ بهشتی و راعی، ۱۳۹۵) به شناسایی مزارع در اقلیم‌های دیگر، به‌ویژه یزد پرداخته می‌شود و سپس در کتاب نیاسرنامه، ۱۳۹۶ طی یک فصل جداگانه به‌طور مبسوط به آن‌ها اشاره می‌گردد. در این نوشته‌ها به مزارع تاریخی به عنوان یک‌گونه معماری مستقل و مغفول در میراث کشاورزی ایران توجه شده است. در ادامه و در سال ۱۳۹۹ ه.ش. با انتشار مقاله‌ای با عنوان «نظام شکل‌دهنده در معماری مزارع تاریخی با نگاه به مزارع طرازآباد، گورت و نهچیر» دامنه مطالعات وسیع‌تر شده و در معماری مزارع به‌طور مبسوط غور می‌شود. موضوعی که این تحقیق درصدد انجام آن است ایجاد ارتباط بین این دودسته پژوهشی مستقل با توجه به پیشینه میراث کشاورزی در مزارع مسکون تاریخی ایران است.

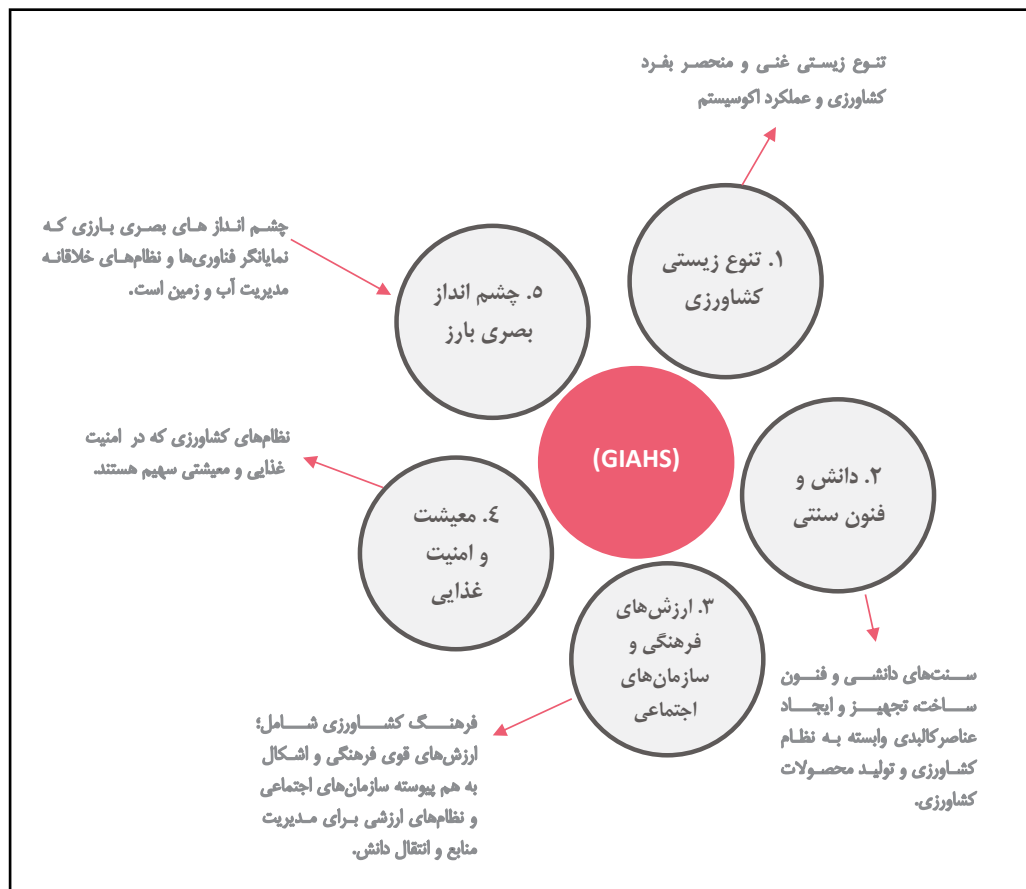
روش پژوهش: این تحقیق از نوع کاربردی است و مزارع تاریخی جهت بررسی به عنوان یک نظام با اهمیت جهانی (جیاس)؛ ملموس، تاریخی و قابل تفسیر هستند. پژوهشگر سعی می‌کند با رویکرد تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی از سه منبع اصلی ذیل استفاده کند و در این مسیر مطالعات میدانی و سندپژوهی را مدنظر قرار دهد؛ ۱. آثار مادی شامل: مزارع تاریخی و عناصر کالبدی متعلق به آن. ۲. اسناد مکتوب شامل: تصاویر و اسناد حقوقی قدیمی، کتب تاریخی و جغرافیای تاریخی مرتبط. ۳. اسناد شنیداری شامل: مصاحبه با کسانی که در مزارع تاریخی ذینفع یا ذیمدخل هستند.

در ابتدا مزارع مسکون تاریخی در ایران با استفاده از منابع یادشده معرفی می‌شوند، تعدادی از آن‌ها در مکان‌های مختلف موردبررسی قرار می‌گیرند و قابلیت‌های کالبدی و کارکردی و نظام‌های زیرمجموعه آن‌ها شناخته و ارائه می‌شود؛ سپس معیارهای پنج‌گانه جیاس موردبررسی قرار گرفته و با قابلیت‌های مزارع مسکون تاریخی تطبیق داده می‌شود. این فرآیند نشان خواهد داد که مزارع تاریخی ایران در انطباق با نظام‌های میراث جهانی کشاورزی دارای چه جایگاهی است.

معیارهای شناسایی میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GIAHS)

نظام‌های میراث کشاورزی به‌وسعت پنج میلیون هکتار، خدمات اجتماعی، فرهنگی، زیستی و اقتصادی را برای نوع بشر فراهم می‌کنند (بهزادنسب، ۲۰۱۹: ۲) شناسایی این نظام‌ها از سال ۲۰۱۲ م. به‌طورجدی از طرف فائو به کشورهای عضو پیشنهاد شده است. این کشورها می‌توانند با در نظر گرفتن پنج معیار اعلام‌شده، مکان‌های با اهمیت میراث کشاورزی را پس از بررسی با تهیه پروپوزال و پرونده ثبتی به فائو پیشنهاد کنند. پس از بررسی ارزیاب‌ها مکان‌های پیشنهادی به عنوان جیاس به ثبت خواهند رسید و هم‌زمان برنامه اقدام^۶ برای حفاظت پویا^۷ در کشور پیشنهاددهنده آغاز خواهد شد (FAO, 2017). این پنج معیار در تصویر ۱، نشان داده شده است.

هریک از معیارها ریشه در تاریخ گذشته و معاصر خواهد داشت. یک مکان جیاس علاوه بر این‌که دارای پیشینه تاریخی است و در طول زمان به دوره معاصر رسیده است به نقش و ظرفیت

تصویر ۱. معیارهای پنج‌گانه شناسایی میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GIAHS)

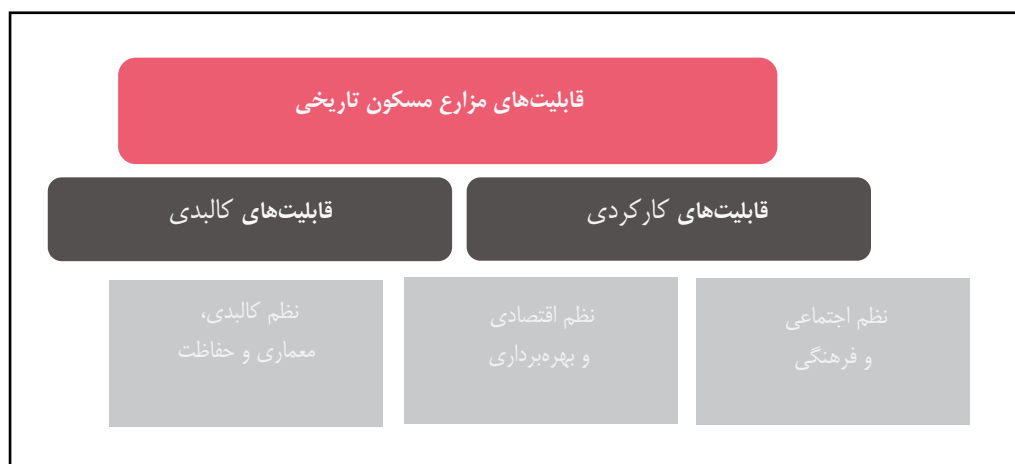
Fig. 1. Five criteria for identifying agricultural heritage with global importance (Author, 2022).

خود در ایجاد امنیت کشاورزی و غذایی در مناطق نیز واقف است. این مکان در بستر زمان با محیط پیرامون و زیست‌بوم به سازگاری رسیده است. توانسته است محصولات و تجارب متنوعی را براساس ارزش‌های فرهنگی و اقتصادی تولید کند و سنت‌های دانشی و فنون ساخت و تولید کشاورزی را حفظ کند و توسعه دهد. در این مسیر از مشارکت مردم محلی، ذینفعان و ذیمذخان در طول زمان بهره‌برده و موجد سنت‌ها، آداب و آئین متفاوتی بوده و از آن‌ها در طول زمان حفاظت کرده است. جیاس نتیجه حضور مداوم انسان در کنار طبیعت و ایجاد منظر فرهنگی، تاریخی و کشاورزی و چشم‌انداز بصری بارز بوده است. این زنجیره کشاورزی منجر به تأمین امنیت غذایی و معیشتی در طول زمان شده است و هم‌اکنون نیز می‌تواند نقش مهمی در این زمینه ایفاء نماید. جیاس درباره گذشته نیست، مربوط به آینده است^۶ (Qingwen, 2018). در این زمینه می‌توان به حضور جیاس در بخش گردشگری و میزان تأثیرگذاری در زندگی معاصر مردم نیز توجه کرد. به این علت آثار با اهمیت میراث کشاورزی به عنوان مکان جیاس ثبت می‌شوند و قابلیت حفاظت و صیانت را دارا هستند.

معرفی مزارع مسکون تاریخی در فلات مرکزی ایران

مزارع مسکون تاریخی از هم‌کناری توده‌های کالبدی مانند: قلعه، آسیاب، آب‌انبار، حمام، کاروانسرا و عناصر دیگر با کشتخوان و آب در پاسخ به نیازهای اقتصادی و امنیتی حاکمان، اربابان، رعایا و سایر ذینفعان به وجود آمده است (تصاویر ۳ و ۴). این مجتمع‌های زیستی در طول زمان به تکامل

رسیده و با دو صورت اصلی، قلاع کشتخوانی و مجموعه‌های کشتخوانی در پیرامون: قم، کاشان، نیاسر، اصفهان، میبد، یزد و سمنان دیده شده‌اند (راعی، ۱۳۹۹: ۶۸). براساس مطالعات انجام شده، مزارع مسکون تاریخی دارای قابلیت‌های کارکردی و کالبدی و نظام‌های ویژه‌ای هستند که بنیان و اساس پایداری آن‌ها را تشکیل داده است (تصویر ۲).

تصویر ۲. قابلیت‌های مزارع مسکون تاریخی (نگارنده، ۱۴۰۰).

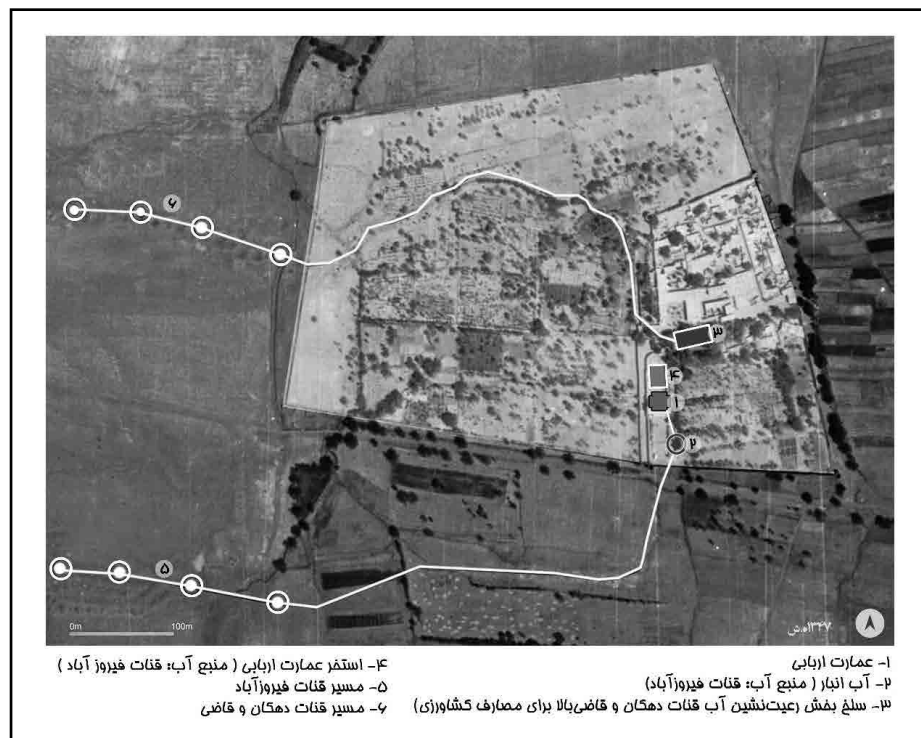
Fig. 2. Capabilities of historical residential farmsteads (Author, 2022).

آن‌ها دارای پیشینه تاریخی وسیعی از پیش از اسلام تاکنون بوده‌اند. شکل‌گیری و حفاظت در مزارع مسکون تاریخی تابعی از مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی، زیست‌محیطی و اقلیمی بوده که در دوره‌های مختلف تاریخی به صورت‌های متفاوت خود را نشان می‌داد و تا دوره پهلوی دوم مزارع مسکون زیادی را در سراسر کشور به وجود آورد، نگره‌داری کرد و به کام ویرانی برد. مالکیت آن‌ها شخصی، وقفی، دیوانی و خالصه بود (فوران، ۱۳۷۸: ۵۷ و پولاک، ۱۳۶۱: ۳۵۱) و بر همین اساس نیز پایش و حفاظت می‌شده‌اند.

سکونت و وجود جمعیت ثابت از شاخصه‌های مهم و یکی از وجوه تمایز مزارع مسکون با نوع غیرمسکون محسوب می‌شود. مزارع مسکون به عنوان مجتمع زیستی کوچک با دو صورت؛ مستقل و تابعه بخشی از یک «قریه یا دیه» محسوب می‌شدند و در زیرمجموعه قصبات و درنهایت رستاق قرار داشتند. آن‌ها به طور معمول عرفی و فی‌البداهه ساخته می‌شدند (نجم‌الملک، ۱۳۸۵: ۱۵۱) و یا مانند مزرعه نصرت‌آباد در تصویر ۸ از پیش طراحی شده بودند (افضل‌الملک، ۱۳۵۵: ۸۱). علاوه بر آن دارای هرم اجتماعی بودند. در رأس هرم یک یا چند ارباب قرار داشت و کسان دیگری چون مباشر، کارگران و رعایا در ازای دریافت دستمزد یا سکونت در قلعه در جهت اهداف اقتصادی مزرعه مشغول به فعالیت بودند. جمعیت ساکن در مزارع اغلب از یک یا دو طایفه انتخاب می‌شدند و گاه به ۵۰۰ نفر می‌رسیدند و به طور معمول به کشاورزی، باغداری، دامداری و صنایع دستی می‌پرداختند (توانگرمروستی، ۱۳۹۴: ۳۰۵-۲۹۸ و یغمایی، ۱۳۶۹: ۲۹۶). مزارع مختلف در یک حوزه جغرافیایی دارای تعامل و مراودات فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی با یکدیگر بودند. در نوشته‌های ضرابی، ۱۳۷۸ و فرمانفرما، ۱۳۸۳ میزان تعامل و تبادل مزارع مسکون با یکدیگر موردبررسی قرار گرفته است.

جایگاه مزارع تاریخی در انطباق با نظام‌های میراث کشاورزی جهانی

همان‌گونه که بیان شد فائو پنج معیار را برای شناسایی نظام‌های میراث کشاورزی جهانی در

تصویر ۳. عناصر کالبدی مزرعه قاضی‌بالا قم و منابع آبی در عکس هوایی ۱۳۴۷ ه.ش. (نگارنده، ۱۴۰۰).
Fig. 3. Elements of Qazibala farmstead in Qom and its water sources in the aerial photo of 1968 (Author, 2022).

تصویر ۴. مزرعه دولت‌آباد، کشتخوان‌ها و عناصر وابسته در عکس هوایی ۱۳۴۷ ه.ش. (نگارنده، ۱۴۰۰).
Fig. 4: Daulatabad farmstead, agriculture lands and related elements in the aerial photo of 1968 (Author, 2022).

کشورها ارائه کرده است (تصویر ۱). در این بخش جایگاه مزارع مسکون تاریخی ایران در انطباق با معیارهای میراث کشاورزی جهانی مورد بررسی قرار می‌گیرد و مزارع با معیارهای اشاره‌شده کیفی‌سنجی شده و میزان انطباق آن مشخص می‌شود.

- انطباق با معیار نخست؛ تنوع زیستی کشاورزی

به‌طور تقریبی ۱٫۴ میلیارد نفر در جهان در دایره تولید کشاورزی و نظام‌های مرتبط با آن قرار دارند و زندگی می‌کنند. آن‌ها اغلب روستایی، کشاورز و بخشی از جوامع محلی هستند. این نظام، حافظ تنوع زیستی و گونه‌های جانوری، گیاهی و فرهنگی در دنیا محسوب می‌شود و ۳۰ تا ۵۰٪ مواد غذایی کشورهای جهان را تهیه کرده و نقش مهمی در امنیت غذایی ایفاء می‌کند (FAO, 2002). تنوع زیستی کشاورزی به کلیه عناصر حیاتی یک اکوسیستم از قبیل: گونه‌های جانوری، دام، گیاهان، نباتات و میکروارگانیسم‌ها توجه دارد و در مقابل مواردی چون: فرسایش، رهاشدگی، تغییر کاربری و تخریب به حفاظت از گونه‌های موجود می‌پردازد.

مزارع مسکون تاریخی بر پایه آب و امنیت در دوره‌های تاریخی مختلف شکل گرفتند (بهشتی و راعی، ۱۳۹۵: ۳). آب مایه حیات و عامل حفاظت از تنوع زیستی گیاهی و جانوری در مزارع بوده و از طریق قنوات، چاه، چشمه و رودخانه تأمین می‌شد. به دلیل وجود آب، جمعیت ثابت و شناور در مزارع حضور داشتند و در حوزه‌های کشاورزی، باغداری، دامداری و صنایع دستی به فعالیت می‌پرداختند. در این ارتباط می‌توان به اسنادی چون: «اعتمادالسلطنه» (۱۳۶۸)، «فرمانفرما» (۱۳۸۳)، «قمی» (۱۳۸۵)، «کلانتر ضرابی» (۱۳۷۸) و «افضل‌الملک» (۱۳۵۵) رجوع کرد. در حال حاضر مزرعه صدری قم به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مزارع تاریخی در اقلیم مرکزی ایران مورد شناسایی قرار گرفته است. در دوره قاجار، طایفه زندیه مسئول نگه‌داری و تولید در مزرعه صدری بودند و محصولات مانند: جو، گندم، خربزه، هندوانه، جوزق، کنجد، انجیر، توت، آلوچه، به و انار را کشت و برداشت می‌کردند. محصولات این مزرعه مانند: هندوانه سرنیزه‌ای تا اواخر پهلوی دوم در قم به فروش می‌رسید (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۹۰). هم‌اکنون بخش وسیعی از کشت‌خواران‌های مزرعه صدری توسط اخلاف مالک اصلی به عنوان موقوفه اداره می‌شوند و ذیل تولید محصولات کشاورزی قرار دارد. در نمونه‌ای دیگر بررسی میدانی از هفت مزرعه نیاسر در دوره قاجار به نام‌های: بالا عباس آباد، خاتون، لنگان، بارونق، سورآباد، اتابکی، خنچه نشان می‌دهد که هم‌اکنون بر پایه وجود آب، زنده هستند و کشاورزی و دامداری در مقیاس کشت گل محمدی و تولیدات دام در آن‌ها وجود دارد و حتی به صنایع تبدیلی (گلاب‌گیری و فروش آن) نیز رسیده‌اند؛ بنابراین تنوع زیستی کشاورزی در بخش تولید محصولات متنوع کشاورزی، دام و طیور در مزارع تاریخی وجود دارد و در مقیاسی دیگر با توجه به وجود منابع آبی و مالکیت شخصی، قابل احیاء نشان می‌دهد.

- انطباق با معیار دوم؛ دانش و فنون سنتی

مزارع تاریخی دارای دو نظام کارکردی و کالبدی بوده‌اند. این نظام‌ها بر پایه دانش و فنون زیسته، تجربه محور و سنتی در قالب بخش‌ها و نظم‌های مختلف موجب شکل‌گیری و قوام مزارع از گذشته تاکنون شده‌اند. بسیاری از داده‌های مرتبط با دانش سنتی در حوزه‌های معماری، کشاورزی، دیوانی، اقتصادی، حقوقی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در بطن مزارع تاریخی ایران مستتر است و قابلیت معرفی، بازخوانی و احیاء دارد. در ذیل به بخشی از نظم‌ها در نظام کالبدی و کارکردی که تاکنون شناخته شده است و در قالب تجارب، دانش و فنون سنتی در مزرعه‌های تاریخی قرار می‌گیرد، اشاره می‌شود.

الف) نظام کالبدی

۱. نظم موقعیت و شکل‌گیری شامل: شیوه‌های انتخاب موقعیت مزارع با دواولویت آب و امنیت (راعی، ۱۳۹۹: ۵۹).
۲. نظم صورت‌ها و گونه‌ها شامل: ساخت مزرعه بر پایه دو گونه قلاع کشتخوانی (تصاویر ۷ و ۸) و مجموعه‌های کشتخوانی با توجه به موضوع امنیت (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳-۶).
۳. نظم آب و کشتخوان شامل: شیوه‌های بهره‌برداری و استحصال آب رودخانه، قنات (تصویر ۳)، چاه و چشمه، آبیاری و آب‌رسانی، گرت‌بندی، مساحی و امثال آن (توانگرمروستی، ۱۳۹۴: ۲۶۹).
۴. نظم شکل‌گیری عناصر کالبدی شامل: شیوه‌های ساخت و نگه‌داری عناصر وابسته (تصویر ۴) از قبیل: قلعه‌های اربابی و رعیتی، آب‌انبار، آسیاب، کاروانسرا، حمام، مسجد و حسینی و سیلخ (بهشتی و راعی، ۱۳۹۵: ۱۰).

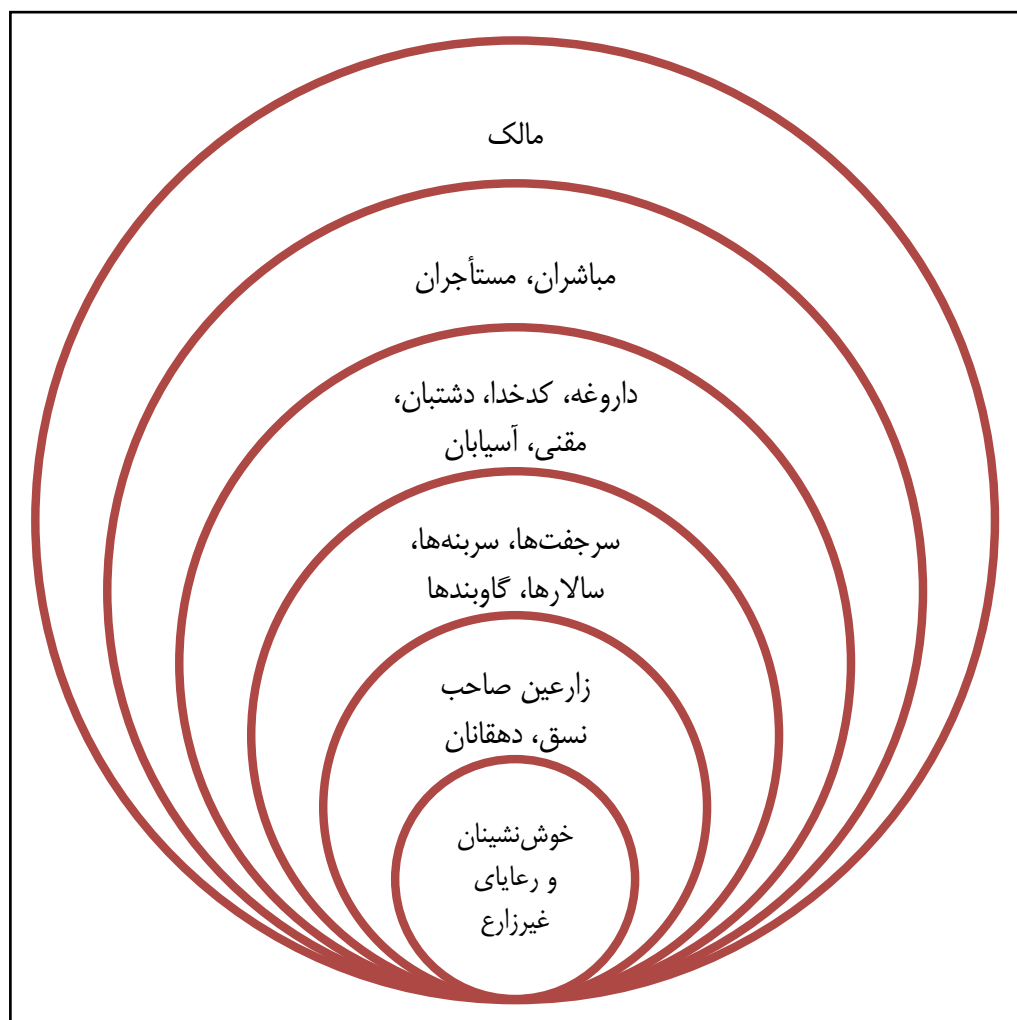
ب) نظام کارکردی

۱. نظم مالکیت و بهره‌برداری شامل: انتخاب مالکیت‌های چهارگانه، قانون نسق برای کاشت و برداشت، ضوابط بهره‌برداری میان ارباب و دیوان، شیوه‌های واگذاری املاک و زمین، مزارع وقفی (لمتون، ۱۳۴۵: ۲۵۰؛ فوران، ۱۳۷۸: ۵۷؛ پولاک، ۱۳۶۱: ۳۵۱؛ شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۸: ۹؛ صفی‌نژاد، ۱۳۶۸: ۴۳).
۲. نظم اجتماعی و جمعیتی شامل: تدوین هرم اجتماعی مزرعه توسط ارباب، شیوه‌های انتخاب رعایا و ساکنین مزرعه از طایفه‌های دور و نزدیک به مزرعه، شیوه‌های سکنی‌گزینی و ضوابط زندگی در قلعه‌های وابسته به مزرعه‌ها و امثال آن (توانگرمروستی، ۱۳۹۴: ۳۰۵-۲۹۸؛ یغمایی، ۱۳۶۹: ۲۹۶).
۳. نظم اقتصاد و معیشت شامل: شیوه‌های اخذ و ممیزی مالیات و خراج توسط دیوان و ارباب، ضوابط درآمدزایی، فروش و ارسال محصولات، ارتباطات بین ارباب و رعایا و امثال آن (طالب و عنبری، ۱۳۸۷: ۱۵۵-۱۵۳).

- انطباق با معیار سوم: ارزش‌های فرهنگی و سازمان‌های اجتماعی

بررسی مزارع تاریخی نشان می‌دهد که این مجتمع‌های زیستی کوچک علاوه بر نظام کالبدی دارای نظام کارکردی بوده‌اند. در این نظام، ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی دارای اهمیت بسزایی است و مواردی چون: میزان جمعیت ساکن در مزارع، هرم اجتماعی (تصویر ۵)، توزیع وظایف و میزان مشارکت ساکنین، نوع طایفه، دین، مذهب، سنت‌ها و آئین در آن قابل بررسی است (راعی، ۱۳۹۹: ۶۵) اساس شکل‌گیری مزارع بر حضور ساکنین، ذی‌مدخلان و ذینفعان استوار بوده است؛ به این معنا که ارباب یک مزرعه با گردآوری طایفه‌ای از نزدیکی مزرعه و ساخت قلعه به آن‌ها سکونت می‌داد و سازمان اجتماعی را با توجه به نیاز مزرعه تعریف می‌کرد (توانگرمروستی، ۱۳۹۴: ۳۰۴). در بسیاری از مزارع، افرادی چون: ارباب، مباحشان، دشتیان، مقنی، آسیابان، سرچفت، زارعین و خوش‌نشینان هسته اصلی هرم اجتماعی مزرعه را تشکیل می‌دادند (طالب و عنبری، ۱۳۸۷: ۱۶۳). این سازمان اجتماعی کوچک با افرادی در بیرون، اما متصل به مزرعه مانند: معماران و بنایان، مساحان، ممیزان خراج و مالیات، بازرگانان و خریداران، اصحاب دیوان و دولت و امثالهم در ارتباط بودند و امورات مزرعه با همکاری و مشارکت آن‌ها پیش می‌رفت. این فرآیند در روزهای مختلف سال، در هنگام کاشت و برداشت محصول و آبیاری با آداب و سنت‌هایی همراه بوده است. علاوه بر آن، ساکنین مزارع مجاور دارای مراودات مذهبی، فرهنگی و اجتماعی با یک‌دیگر بوده‌اند و حتی در برخی مزارع در پیرامون کاشان از مساجد یک‌دیگر به طور اشتراکی در ایام محرم استفاده می‌کردند.

نتیجه قوام این سازمان اجتماعی در سالیان متمادی، حفظ مزارع و تولیدات مرتبط با آن تاکنون بوده است. موارد یادشده در بررسی مزارع طرازآباد میبد، گورت اصفهان، نهچیر مبارکه و ۲۷ باب مزرعه اربابی در پیرامون کاشان بررسی و منتشر شده است (راعی، ۱۳۹۹: ۴۹).

تصویر ۵. هرم نظام اجتماعی در مزارع مسکون اربابی (طالب و عنبری، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

Fig. 5. The pyramid of the social system in the residential land-owned farmsteads (Taleb & Anbari, 2008: 159)

- انطباق با معیار چهارم: معیشت و امنیت غذایی

مزارع مسکون تاریخی به سان یک گل منسجم از ترکیب عناصر کالبدی با آب و کشتخوان برای رفع نیازهای معیشتی، امنیتی و اقتصادی اربابان، حاکمان، رعایا و سایر ذی‌مدخلان و ذینفعان به وجود آمده است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰-۷). ساخت و توسعه مزارع مسکون در سرحدات و نقاط مرزی به دلیل ایجاد امنیت و آبادانی دارای اهمیت بوده است و مزارع تاریخی در برهه‌های مختلف در نقش یک بنگاه اقتصادی و تولیدی ظاهر می‌شدند. علاوه بر آن ایجاد یک سازمان اجتماعی کوچک، تأمین منابع آب و تولید کشاورزی در کشتخوان‌ها می‌توانست علاوه بر تأمین معیشت ساکنین، محصولات زیادی را براساس اهداف اقتصادی و امنیتی به خارج از مزارع ارسال کند و به فروش برساند. مزرعه نصرت‌آباد قم نمونه مناسبی برای تشریح این موضوع است. این مزرعه دارای

محصولات زراعی و باغی شتوی و زمستانی بود. «صدرالممالک اردبیلی»، مالک مزرعه برای تأمین نیازهای اولیه تقریباً ۵۰ خانوار از ساکنین، اقدام به ساخت عناصری مانند: قلعه، کاروانسرا، مسجد، آسیاب، قنات، حمام و یخچال کرد و در مقیاس مزرعه توانست نیازهای معیشتی را فراهم آورده و در مقیاس دیگر با استفاده از ظرفیت کاروانسرای واقع در مزرعه به تجارت و صادرات محصولات به نقاط دیگر بپردازد (افضل الملک، ۱۳۹۶: ۸۸). این نقش مهم در دوره قاجار توسط مزارع زیادی در پیرامون قم مانند: مزرعه‌های البرز، دولت‌آباد و قاضی‌بالا پذیرفته شده بود و آن‌ها در ایجاد امنیت غذایی و معیشتی سهمیم بوده و به دیوان و حکومت یاری می‌رساندند. حال اگر به پراکندگی مزارع تاریخی در اقلیم مرکزی ایران توجه می‌شود می‌توان به عمق تأثیرات اقتصادی، معیشتی و امنیتی مزارع در کشور پی‌برد. این ویژگی پس از الغای تیول‌داری و تغییر موقعیت بزرگ‌مالکان و سپس اصلاحات ارضی در دهه ۴۰ ه.ش. از بین رفت (بهشتی و راعی، ۱۳۹۵: ۱۲) اما هم‌اکنون مزارعی وجود دارند که دارای مالکیت خصوصی هستند و قابلیت احیاء به عنوان یک بنگاه اقتصادی، تولیدی و گردشگری را دارند.

تصویر ۶: نقشه موقعیت مزرعه نصرت‌آباد در عکس هوایی سال ۱۳۴۷ ه.ش. (نگارنده، ۱۴۰۰).

Fig. 6: Location map of Nosratabad farmstead in the aerial photo of 1968 (Author, 2022).

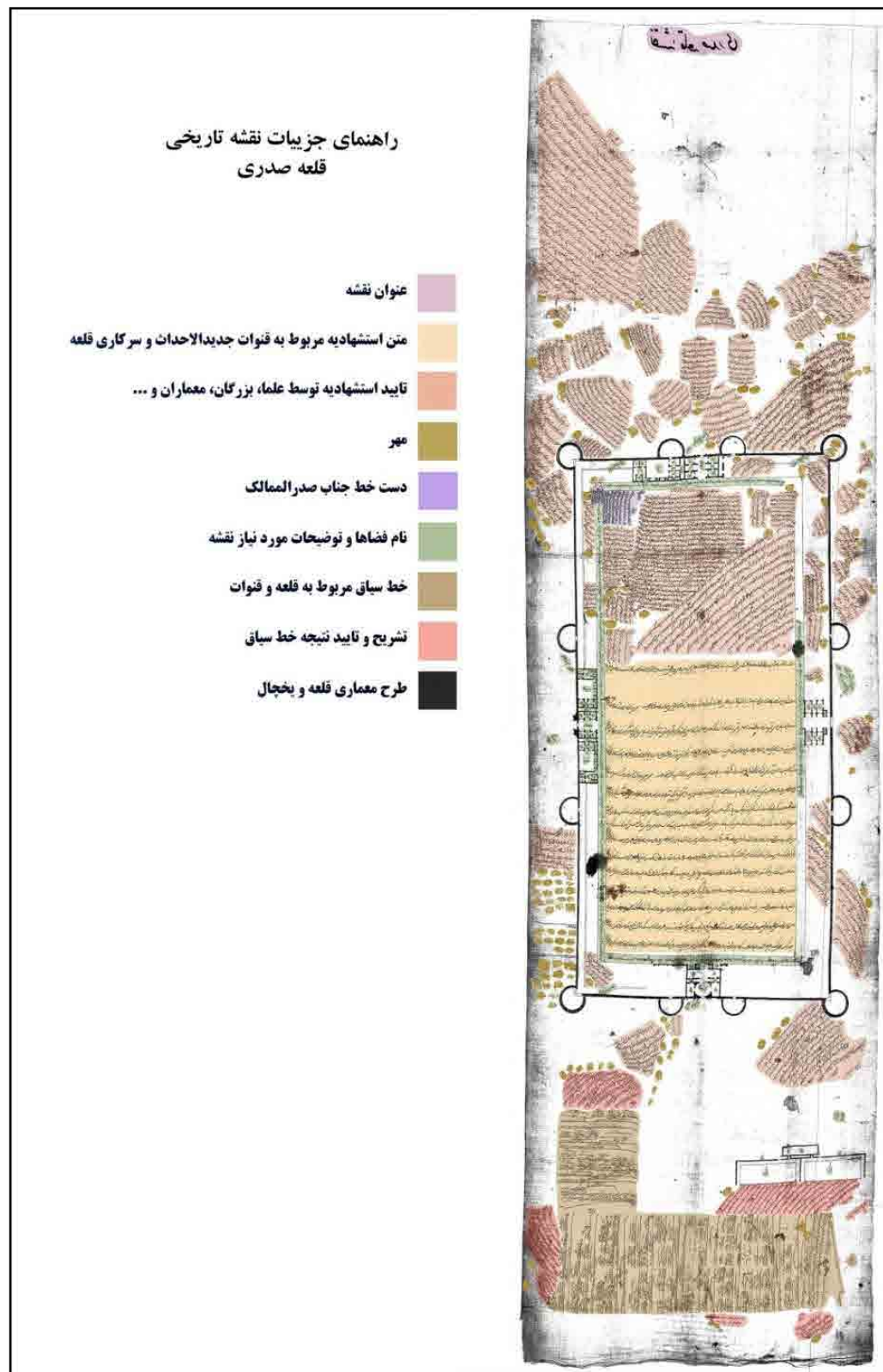

تصویر ۷. مزرعه دولت‌آباد در عکس اورتوفوتو، ۱۳۹۸.

Fig. 7. Daulatabad farmstead in Orthophoto, 2019.

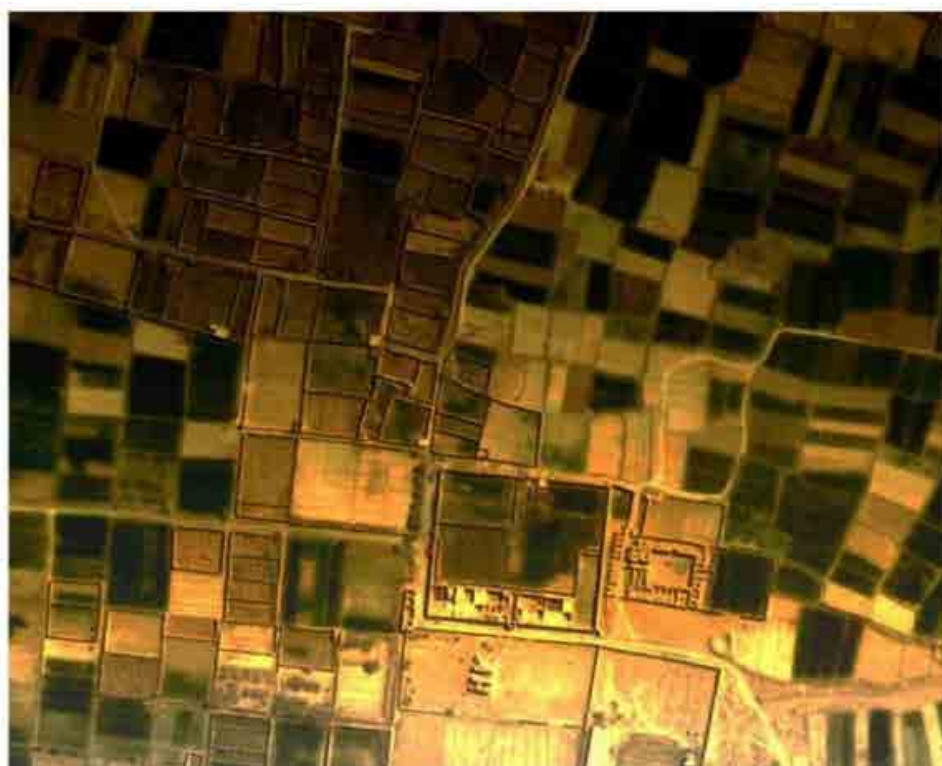
- انطباق با معیار پنجم؛ چشم‌انداز بصری بارز

مزارع مسکون تاریخی در تولید و حفاظت از چشم‌اندازهای بصری و مناظر طبیعی در طول زمان نقش ویژه‌ای داشتند و به‌طور معمول در دو مقیاس پدیدآورنده مناظر بصری بارز بودند. در مقیاس بیرونی، نحوه پراکنش آن‌ها در یک محدوده می‌توانست با توجه به ایجاد سبزی‌نگی در کویر معرف چشم‌انداز مناسبی باشد. آن‌ها به دلیل برخورداری از کشتخوان، آب و عناصر کالبدی در ترکیب با یک‌دیگر خالق پهنه سبز و زنده بودند و مورد توجه جهانگردان و گزارش‌نویسان دیوانی قرار می‌گرفتند (فرمانفرما، ۱۳۸۳: ۶۶) در این باره می‌توان به ۲۷ مزرعه اربابی شناسایی شده در پیرامون کاشان اشاره کرد که با فاصله اندکی از یک‌دیگر به صورت گله‌ای قرار گرفتند و هنوز زنده هستند؛ اما در مقیاس درونی، معماری و انشاء مزرعه و شیوه‌های استفاده از درختان مثمر و غیرمثمر، پوشش گیاهی و محصولات باغی متنوع (ابونصرهروی، ۱۳۴۶: ۲۸۲)، نوع کرت‌بندی‌ها و آبراه‌ها در بستر کویر و جلگه‌ها باعث ایجاد تنوع در شکل و رنگ منظر در مزارع می‌شد، به همین دلیل مالکان زیادی به جنبه‌های تفرجگاهی مزارع نیز توجه می‌کردند و برهه‌ای از سال را به گذران زندگی در مزارع می‌پرداختند. علاوه بر آن، اشخاص معتبری در توصیف مزارع و شیوه آبادانی و زینت آن‌ها با درختان و بستان مطالب مهمی نوشته‌اند و موقعیت مزارع را برای تماشای مناظر طبیعی پیرامون آن ستودند (کلانترضرابی، ۱۳۷۸: ۲۲). هم‌اکنون مزارعی مانند: دولت‌آباد قم، گورت اصفهان (تصویر ۱۰)، عباس‌آباد نیاسر، سورآباد نیاسر، البرز قم و طرازآباد میبد (تصویر ۹) در مقیاس درونی دارای چشم‌انداز بصری بارز هستند.

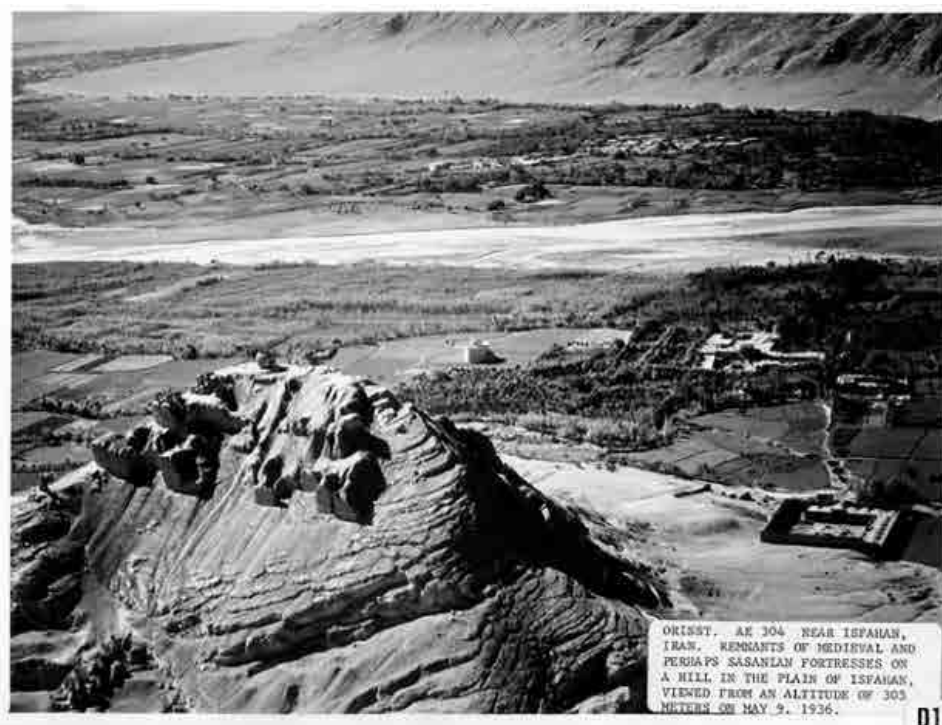
تصویر ۸. نقشه تاریخی مزرعه نصرت‌آباد قم (مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی قم، ۱۳۹۸).

Figure 8: Historical map of Nosratabad farmstead in Qom (Documentation Center of the Cultural Heritage and Tourism of of Qom, 2019).

تصویر ۹. چشم‌انداز بصری در مزرعه تاریخی طرازآباد میبد، ۱۳۹۵.

Fig. 9. Visual landscape in the historical farmstead of Terazabad, Meybod, 2016.

تصویر ۱۰. چشم‌انداز بصری مزارع اصفهان در اواخر دوره قاجار (هولتسر، ۱۳۸۲).

Fig. 10. Visual landscape of Isfahan farmsteads at the end of the Qajar period (Holster, 2003)

نتیجه‌گیری

مزارع مسکون تاریخی به عنوان بخشی از میراث کشاورزی ایران هنوز ناشناخته هستند و به جزء چند مقاله در نشریه‌های مختلف و اشاره‌های مستقیم و غیرمستقیم، اثری از آن‌ها در مراکز علمی و پژوهشی دیده نمی‌شود. تعداد زیادی از آن‌ها مانند: مزرعه گُورت اصفهان و طرازآباد میبد در حال ویرانی هستند. در تعدادی دیگر مانند: مزرعه البرز و مزرعه قاضی بالای قم، کلیه عناصر به صورت جداگانه و بدون توجه به نام مزرعه در فهرست آثار ملی به اشتباه به ثبت رسیده‌اند و بسیاری دیگر مانند: مزارع اتابکی و بالاعباس آباد در پیرامون کاشان و نیاسر مورد بازسازی نادرست به دلیل قرائت اشتباه قرار گرفتند. نگارنده توانسته است با همکاری وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری در سال ۱۳۹۷ ه.ش. تعدادی از آن‌ها را با نگاه به ویژگی‌های یک مزرعه تاریخی، تعیین حریم نماید و به آن وزارتخانه معرفی کند؛ علاوه بر این، مزارع تاریخی با معیارهایی که به آن اشاره شد می‌تواند با کمک وزارت جهاد کشاورزی و دبیرخانه جیاس در ایران مورد توجه قرار گیرد و مانند پرونده سیستم آبیاری قنات برای ثبت در فهرست میراث جهانی آماده شود. به این دلیل مزارع مسکون تاریخی در ایران با معیارهای پنج‌گانه شناسایی میراث با اهمیت کشاورزی مورد سنجش قرار گرفت.

در معیار نخست، ارتباط عمیقی میان مزارع مسکون تاریخی و تنوع زیستی کشاورزی وجود دارد. مزرعه یک بنگاه اقتصادی و مرتبط با تولید کشاورزی است و با وجود منابع آبی، استقرار و تداوم زندگی در آن تضمین می‌شود. حضور آب موجب تنوع در تولیدات کشاورزی، دامداری و طیور براساس اقلیم در مناطق مختلف شده است. کشت گل محمدی و گلاب در مزارع تاریخی نیاسر در کنار روغن‌کشی از نی در مزرعه نهچیر اصفهان می‌تواند نمونه‌های مناسبی از تنوع زیستی کشاورزی در مزارع مسکون در اقلیم‌های مختلف ایران باشد.

در معیار دوم، دانش و فنون سنتی مطرح شده است. در بررسی این معیار تصریح شده است که اساس شکل‌گیری مزارع بر پایه تجارب زیستی و حوزه دانشی عمیق در طول زمان بوده است. این موارد در قالب دو نظام کالبدی و کارکردی در مزارع مسکون وجود دارند و معرفی و حفاظت از آن‌ها منوط به بسط حوزه‌های پژوهشی در این زمینه، معرفی در جوامع علمی و عامه و کاربست آن با توجه به مقتضیات زمان است. شیوه‌های آبیاری و استحصال آن از طریق قنوات و کشت گونه‌های بومی سازگار می‌تواند نمونه‌هایی از فنون و دانش مستتر در مزارع باشد که هم‌اکنون با توجه به مشکلات پیش آمده در کشور کاربست آن بسیار راهگشاست.

معیار سوم، به ارزش‌های فرهنگی و سازمان‌های اجتماعی در مزارع مسکون اشاره می‌کند. وجود جمعیت ثابت و ترسیم دایره ذینفعان و ذی‌مدخلان در تصویر ۵، نشان می‌دهد که مزارع مسکون در طول سالیان متمادی با حضور، حمایت و مشارکت این دایره به پایداری رسیده‌اند و در برهه‌ای نیز با توجه به عدم حضور مالک به عنوان رأس هرم اجتماعی پس از اصلاحات ارضی، میزان مشارکت تقلیل یافته و به اضمحلال نزدیک شدند، اما هم‌اکنون مزارع مختلف در اقلیم مرکزی ایران با تعریف الگویی نو از دایره ذینفعان مشغول به فعالیت هستند و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، وزارت جهاد کشاورزی، مجموعه وزارت کشور، اندیشمندان، پژوهشگران، مالکان، کشاورزان و جوامع محلی بخشی از این دایره را تشکیل می‌دهند. وظیفه سازمان‌های دولتی و شبه دولتی، حمایت مسئولانه، آگاهی بخشی و ظرفیت‌سازی جوامع محلی و مالکان و کشاورزان است تا برای نگه‌داری از میراث کشاورزی و استفاده از صنعت تبدیلی جهت توسعه اقتصادی و سازگار با محیط تاریخی، مسیر درستی پیموده شود و وظیفه جوامع محلی استفاده و بهره‌گیری از تجارب زیستی پیشین و انطباق آن با نیازهای روز است.

معیار چهارم، به موضوع معیشت و امنیت غذایی می‌پردازد. مزارع تاریخی در برهه‌های

مختلف پیش از اسلام تا دوره پهلوی دوم و پیش از اصلاحات ارضی در قالب یک بنگاه اقتصادی و تولیدی در خدمت مردم، مالکان و حکومت بودند و علاوه بر تأمین معیشت ساکنین، محصولات زیادی را براساس اهداف اقتصادی و امنیتی به خارج از مزارع ارسال می‌کردند و به فروش می‌رساندند. هم‌اکنون نیز این قابلیت می‌تواند براساس نوع مالکیت، نظام‌های مختلف سرمایه‌گذاری برروی مزارع تعیین شود و هریک از آن‌ها تبدیل به قطب تولید محصولات معیشتی و غذایی شوند. علاوه بر آن می‌توان از ظرفیت‌های گردشگری مزارع در قالب صنعت اگری‌توریسم و فارم‌توریسم استفاده کرد و با ایجاد صنایع تبدیلی مرتبط، آن‌ها را یک واحد تأثیرگذار در معیشت و امنیت غذایی در کشور دانست. در معیار پنجم، منظر مزارع مسکون تاریخی موردسنجش قرار گرفته است؛ همان‌گونه که در تصاویر ۹ و ۱۰ مشخص است یکی از ویژگی‌های مزارع مسکون، تولید چشم‌اندازهای بصری مطلوب با توجه به اقلیم است. حضور کشتخوان و آب در کنار توپوگرافی، عناصر کالبدی تاریخی و جمعیت ثابت و شناور می‌تواند معرف منظر طبیعی، فرهنگی و تاریخی در اقلیم مرکزی ایران باشد. این منظر در دو مقیاس بیرونی و درونی معرفی شده است. برای محافظت از این چشم‌اندازها می‌بایست از عرصه‌های کشتخوانی و بقایای تاریخی آن صیانت کرد. در مقیاس خُرد، شناسایی چشم‌اندازها، تعیین عرصه و حریم ملی و ثبت آن‌ها در فهرست جیاس با همکاری وزارتخانه‌های همکار و جوامع محلی برای حفاظت قانونی از آن‌ها ضروری است و در مقیاس کلان، کشور باید نگرانی راجع به امنیت غذایی و منابع آبی را درک و به توصیه‌های کارشناسان عمل نماید.

پژوهش پیش‌رو با بررسی میزان انطباق مزارع مسکون تاریخی ایران با معیارهای پنج‌گانه در جدول ۱، به این نتیجه رسیده است که این انطباق در مقیاس بالایی وجود دارد. کلیه معیارها در سه بازه زمانی گذشته، حال و آینده دارای قابلیت بررسی هستند. دبیرخانه جیاس در ایران می‌تواند با همکاری ذینفعان و ذی‌مدخلان اشاره‌شده در بالا در گام نخست به شناسایی مزارع تاریخی در اقلیم مرکزی بپردازد و سپس براساس دستورالعمل اجرایی تهیه پرونده ثبت جهانی اقدام کند. با این عمل بسیاری از داده‌های مرتبط و مغفول در حوزه‌های معماری، کشاورزی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، حقوقی و دیوانی مستتر در مزارع معرفی خواهند شد و سپس براساس مقتضیات زمانی و مکانی در مسیر صیانت پویا قرار خواهند گرفت. این فرآیند سازمان‌ها و وزارتخانه‌های داخلی و نهادهای حفاظتی بین‌المللی را به این آثار و نگه‌داشت آن‌ها حساس و دایره حفاظتی را وسیع‌تر خواهد کرد. علاوه بر آن، قرارگیری در نظام بین‌المللی جیاس، کمک‌های کارشناسی، فنی و آموزشی بین‌المللی را در پی خواهد داشت و ضمن اشاعه تولید و تقویت امنیت معیشتی، اقتصاد گردشگری را با ارائه نسخه اگری‌توریسم و فارم‌توریسم در جوامع بومی و محلی ایران توسعه خواهد داد. در وضعیت موجود با توجه به روند تخریب مزارع تاریخی و شیوع ویلاسازی، بسیاری از این آثار در اثر آگاهی اندک جوامع علمی و محلی به ورطه نابودی خواهند رسید. آگاهی‌رسانی نیز نیازمند معرفی و آموزش در دو سطح ذینفعان و ذی‌مدخلان است. گام نخست، معرفی و تبیین موضوع در جوامع علمی و دانشگاهی است. این اقدام می‌تواند در قالب انتشارات تخصصی و ارائه سخنرانی در مجامع و با حضور حوزه‌های دانشی مرتبط^۲ ادامه یابد. گام بعدی در حوزه مسئولان و جوامع محلی اتفاق خواهد افتاد و مربوط به برگزاری دوره‌های مختلف ظرفیت‌سازی با همکاری مجامع علمی ملی و بین‌المللی در این باره است. در این دوره‌ها شیوه‌های شناسایی، ثبت، بازدیدهای دوره‌ای و منظم و نحوه تهیه و اقدام براساس اسناد مدیریت بحران، توسعه، گردشگری و مشارکت محلی در نظام جیاس آموزش داده خواهد شد و ذینفعان و ذی‌مدخلان را برای صیانت پویا آماده و ترغیب خواهد کرد.

جدول ۱. انطباق مزارع مسکون تاریخی با معیارهای شناسایی میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (نگارنده، ۱۴۰۰).

Tab. 1. Compliance of historic residential farmsteads with the criteria for identifying agricultural heritage of global importance (Author, 2022).

وضعیت انطباق	مصادق در مزارع مسکون تاریخی	معیارهای شناسایی میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (GIAHS)	ردیف
*	تنوع زیستی کشاورزی در بخش تولید محصولات متنوع کشاورزی، دام و طیور در مزارع تاریخی وجود دارد و در مقیاسی دیگر با توجه به وجود منابع آبی و مالکیت شخصی، قابل احیاء نشان می‌دهد.	تنوع زیستی کشاورزی	۱
*	بسیاری از داده‌های مرتبط با دانش سنتی در حوزه‌های معماری، کشاورزی، دیوانی، اقتصادی، حقوقی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در بطن مزارع تاریخی ایران مستتر است و قابلیت معرفی، بازخوانی و احیاء دارد.	دانش و فنون سنتی	۲
*	اساس شکل‌گیری مزارع بر حضور ساکنین، ذی‌مدخلان و ذینفعان به‌عنوان یک سازمان اجتماعی همکار و همیار استوار بوده است. نتیجه قوام این سازمان در سالیان متمادی، حفظ مزارع و تولیدات مرتبط با آن تاکنون بوده است.	ارزش‌های فرهنگی و سازمان‌های اجتماعی	۳
*	مزارع مسکون تاریخی به‌سان یک کل منسجم از ترکیب عناصر کالبدی با آب و کشتخوان برای رفع نیازهای معیشتی، امنیتی و اقتصادی اربابان، حاکمان، رعایا و سایر ذی‌مدخلان و ذینفعان به وجود آمده است. هم‌اکنون مزارعی وجود دارند که دارای مالکیت خصوصی هستند و قابلیت احیاء به‌عنوان یک بنگاه اقتصادی، تولیدی و گردشگری را دارند.	معیشت و امنیت غذایی	۴
*	مزارع مسکون تاریخی در تولید و حفاظت از چشم‌اندازهای بصری و مناظر طبیعی در طول زمان نقش ویژه‌ای داشتند و به‌طورمعمول در دو مقیاس بیرونی و درونی پدیدآورنده مناظر بصری بارز هستند.	چشم‌انداز بصری بارز	۵

پی‌نوشت

1. Agriculture Heritage
2. GIAHS: Globally Important Agricultural Heritage System
3. NCGIAHS: National Committee of GIAHS
4. Action Plan
5. Dynamic Conservation
6. GIAHS is not about the past, GIAHS is about the future.

۷. مطالعه بر روی مزارع تاریخی نشان می‌دهد که برای دسترسی دقیق به اطلاعاتی که بتواند به فهم موضوع کمک کند باید به حوزه‌های دانشی و میان‌دانشی چون: علوم سیاسی، علوم اقتصادی، علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، علوم فرهنگی و آداب و سنن، فقه اسلامی، وقف، اسناد حقوقی و قضایی، جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، معماری و شهرسازی، علوم محیطی، طبیعی و محیط زیست، کشاورزی و باغبانی، گردشگری، بوم‌گردی و زیست‌بوم، باستان‌شناسی، ادبیات و علوم واژگان، میراث فرهنگی و جهانی، حفاظت و مرمت و... رجوع شود.

کتابنامه

- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف، (۱۳۴۶). ارشاد الزراعه. به اهتمام: محمد مشیری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- ادوارد پولاک، یاکوب، (۱۳۶۱). سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان». ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۳۶۸). مرآة البلدان. به کوشش: عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اعظم واقفی، سید حسن، (۱۳۷۴). میراث فرهنگی نطنز، آثار تاریخی، آداب، سنت ها و تاریخ نطنز. ج. اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۴). یادگارهای یزد، معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی شهر یزد. ج. ۱ و ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. چ. دوم.
- افضل الملک، غلامحسین، (۱۳۹۶). تاریخ و جغرافیای قم. تهران: انتشارات وحید.
- افضل الملک، غلامحسین، (۱۳۵۵). «کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم». مجله فرهنگ ایران زمین، ۲۲: ۶۷-۱۵۰.
- بهزادنسب، جانعلی، (۲۰۱۹). «تحلیلی بر رابطه برنامه «نظام‌های میراث کشاورزی با اهمیت جهانی (جیاس) با توسعه پایدار روستایی و کشاورزی ایران». چهارمین کنگره بین‌المللی توسعه کشاورزی، منابع طبیعی، محیط‌زیست و گردشگری ایران، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- توانگرمروستی، مجید، (۱۳۹۴). قلعه روستاهای تاریخی منطقه هرات و مروست استان یزد. انتشارات سبحان نور.
- جوافشان‌ویشکایی، ساسان، (۱۳۹۴). شناسایی و تهیه گزارش میراث جهانی کشاورزی ایران (منطقه مرکزی). تهران: وزارت جهاد کشاورزی، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
- حسینی یزدی، سید رکن‌الدین، (۱۳۴۱). جامع‌الخیرات. به کوشش: ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- حکمت‌یغمایی، عبدالکریم، (۱۳۶۹). بر ساحل کویر نمک. تهران: انتشارات توس.
- راعی، حسین، (۱۳۸۹). «مقدمه‌ای بر معماری مزارع در ایران». مجله میراث ملی، معاونت میراث فرهنگی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور، ۱ (۴): ۱۱۶-۱۲۱.
- راعی، حسین، (۱۳۹۶). «در جستجوی مزارع مسکون اربابی در نیاسر». مجموعه مقالات همایش باغ‌های تاریخی، دانشگاه کاشان: ۲۳۰-۲۵۱.
- راعی، حسین؛ محمدمرادی، اصغر؛ و صالحی‌کاخکی، احمد، (۱۳۹۵). «آغازی بر فهم مزارع مسکون تاریخی در یزد». پژوهش‌های معماری اسلامی، دانشگاه علم و صنعت، ۴ (۴): ۱-۱۹.
- راعی، حسین؛ و بهشتی، سید محمد، (۱۳۹۵). «مزارع مسکون تاریخی در ایران: از آغاز تا دوره صفویه». مجله ی اثر، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، (۷۴): ۱-۲۲.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین، (۱۳۸۸). اسناد معماری ایران. دفتر اول. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.
- صفی‌نژاد، جواد، (۱۳۶۸). بنه (نظام‌های زراعی سنتی در ایران). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- طالب، مهدی؛ و عنبری، موسی، (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی روستایی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چ. دوم.
- فرمانفرما، عبدالحسین میرزا، (۱۳۸۳). مسافرت‌نامه کرمان و بلوچستان. به کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- فوران، جان، (۱۳۷۸). مقاومت‌شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفوی تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، چ. دوم.

- قمی، حسن بن عبدالملک قمی، (۱۳۸۵). تاریخ قم. تصحیح: سید جلال‌الدین تهرانی، انتشارات زائر.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (سهیل کاشانی)، (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به‌کوشش: ایرج افشار، چ. ۱، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کیانی‌راد، علی، (۱۳۹۷). «نظام‌های میراثی کشاورزی مهم جهانی (GIAHS)». فائو، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، وزارت جهاد کشاورزی، (گزارش منتشرنشده).
- لمبتون، ا. ک. س، (۱۳۴۵). مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم، (۱۳۹۸).
- محسنی، سید محسن، (۱۳۹۳). صدرالممالک اردبیلی و موقوفه نصرت‌آباد قم. مرزبان فرهنگ، قم: نورمطاف، ج. ۲.
- نجم‌الملک، حاج میرزا عبدالغفار، (۱۳۸۵). سفرنامه خوزستان. به‌کوشش: محمد دبیر سیاقی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- هولستر، ارنست، (۱۳۸۲). هزار جلوه زندگی؛ تصویرهای ارنست هولستر از عهد ناصری، با پژوهش پریسا دمندان. به‌کوشش: فریبا فرزاد، تهران: انتشارات مرکز اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی کشور.

- A'azam Waqfi, S. H., (1995). *Natanz cultural heritage, historical monuments, customs, traditions and history*. Vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Abu-Nasr Heravi, Q. B. Y., (1967). *Ershad al-Zara'a*. Translated by M. Moshiri, Tehran: Tehran University Press.
- Afshar, I., (1995). *Yazd monuments, The introduction of historic buildings and ancient monuments of Yazd city*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. 2nd edition.
- Afzal Al-Molk, GH. H., (1981). *Travelogue of Khorasan and Kerman* (GH. A. Roshani). Tehran: Toos Publications
- Behzadnasab, J., (2019). "An Analysis of the Relationship between the Program "Agricultural Heritage Systems of Global Importance (GIAHS)" with Sustainable Rural and Agricultural Development of Iran". *4th International Congress on Agricultural Development, Natural Resources, Environment and Tourism of Iran*, Tabriz University of Islamic Arts.
- Documentation Center of the Cultural Heritage and Tourism of of Qom, 2019.
- Edward Pollack, J., (1982). *Pollack's travelogue of Iran and the Iranians*. Translated by K. Jahandari, Tehran: Kharazmi Publications.
- Etemad-ol-Saltaneh, M. H. K., (1989). *Meraa't al-Baladan (A. Navai & M. H. Mohaddes)*. Tehran: Tehran University Press.
- FAO, (2014). *Globally Important Agricultural Heritage System (GIAHS)*. Informational package, Rome.

- FAO, (2017). *Globally Important Agricultural Heritage System (GIAHS)*. Informational package, Rome.
- FAO, *Globally Important Agricultural Heritage System (GIAHS)*. Retriever from [http:// www.fao.org/gihas/en/on](http://www.fao.org/gihas/en/on) july.20,10 am: 25 p.
- Farmanfarma, A. H. M., (2004). *Kerman and Baluchestan travelogue letter* (I. Afshar). Tehran: Asatir Publications.
- Foran, J., (1999). *The Fragile Resistance of the History of Social Developments in Iran from Safavid to the Post-Revolutionary Years*. Translated by: A. Tadayon, Rasa Cultural Services Institute.
- Hekmat Yaghmaei, A. K., (1990). *On Coast of Salt Desert*. Tehran: Toos Publications.
- Holster, E., (2003). *A thousand manifestations of life; Images of Ernest Holster from the Nasserite period* (Fariba Farzam). Tehran: Publications of the Documentation Center of the Cultural Heritage Organization of Iran.
- Hosseini-Yazdi, S. R. D., (1962). *Jame al-Kheirat* (I. Afshar & M. T. Daneshpajoo). Tehran: Farhang Iran Zamin Publications.
- Javafshan Vishkaei, S., (2015). *Identification and preparation of a report on the World Agricultural Heritage of Iran (Central Region)*. Tehran: Ministry of Agricultural Jihad, Research Institute for Agricultural Economics and Rural Development.
- Kalantar-Zarabi, A. R., (1956). *History of Kashan* (I. Afshar). Tehran: Amirkabir Publications
- Kiani Rad, A., (2018). *Important Global Agricultural Heritage Systems (GIAHS)* FAO. Institute for Agricultural Economics Planning and Rural Development Research, Ministry of Agricultural Jihad, unpublished report.
- Koohafkan, P., (2009). "The conservation and adaptive management of globally important agricultural heritage systems (GIAHS)". *Journal of Resource Science*, 31(1): 4-9.
- Lambton, A. K. S., (1966). *Owner and farmer in Iran*. Translated by: M. Amiri, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Mcdonald, A., (2014). *Fisheries and agratic environments in GIAHS*. FAO headquarters, Rome, Retriever from [http:// www.fao.org/nr/gihas/](http://www.fao.org/nr/gihas/) from on sep.20,10 am. Pdf.
- Mohseni, S. M., (2014). *Sadr al-Malak Ardabili and the endowment of Nusrat Abad Qom*. Marzban Farhang, Qom: Noormataf, vol 2.
- Ojomo, P. A., (2010). "An African understanding of environmental ethics, thought and practice". *A Journal of the Philosophical Association of Kenya* (PAK), 2 (2):49-63. Available online at: <http://ajol.info/index.php/tp/index>. Last accessed Aug 29, 2011.
- Oosterveer, P. & Sonnenfeld, D. A., (2011). *Food, Globalization and Sustainability*. London: Rutledge.
- Qingwen, M., (2018). *Reflection and Practice on GIAHS*. Capacity Development

workshop for Globally Important Agricultural Heritage System (GIAHS) Under FAO-China South Cooperation Programme, China.

- Qomi, H. B. A. M., (2006). *History of Qom* (S. J. Tehrani). Zaer Publications.
- Raie, H.= & Beheshti, S. M. (2016). "Historic residential farms in Iran; From the beginning to the Safavid period". *Journal of Scientific and Promotional Journal, Cultural Heritage and Tourism Research Institute*, (74): 22-1.
- Raie, H., (2010). "An Introduction to farm architecture in Iran". *National Heritage Magazine*. Deputy of Cultural Heritage, Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, 1 (4): 116-121.
- Raie, H., (2017). "In search of residential mansions in Niasar". *Proceedings of the Conference on Historical Gardens*, Kashan University: 230-251.
- Raie, H.; Mohammad-Moradi, A. & Salehi-Kakhaki, A., (2016). "Introduction to historical residential farms in Yazd". *Research in Islamic Architecture, University of Science and Technology*, 4 (4): 1-19.
- Safinejad, J., (1989). *Traditional agricultural systems in Iran*. Tehran: Amirkabir Publications.
- Sheikh Al-Hakmaei, E. D., (2009). *Iranian architectural Documents*. Vol. 1, Tehran: Institute for Writing, Translating and Publishing Works of Art.
- Talib, M. & Anbari, M., (2008). *Village sociology*. Tehran: Tehran University Press, Vol. II.
- Tavangar Marvasti, M., (2015). *Castle of historical villages of Harat and Marvast districts of Yazd province*. Sobhan Noor Publications.
- Vafadari, K., (2014). "Sustainable Tourism in GIAHS Landscape, Case studies from Asia". *GLAHS scientific and steering committee FAO Rome*, Retriever from <http://www.fao.org/gihas/en/on> sep.25,11 am: pdf.
- Zel-e-Sultan, M. M., (1989). *Memories of Zol-e-Sultan* (Hossein Khadivjam). Tehran: Asatir Publications.

Archaeology of Modernity: The Nazi Indoctrination Camp at Wustrau, Brandenburg

Hessari, M.¹; Bernbeck, R.²; Pollock, S.³

Type of Article: **Research**

Pp: 371-389

Received: 2022/01/10; Accepted: 2022/04/18

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.371>

Abstract

In the past decades, archaeology has turned toward research on societies that lie temporally between the industrial age and the present, what can be considered a “late historical archaeology.” The cultural materials for the study of this branch of archaeology include archival written sources, audio and video sources, and eyewitnesses, all of which are analysed together with the findings of archaeological excavations. Studies of the modern period in archaeology, which includes the industrial age and the era of globalization, document both individual and collective processes. Archaeology of modern times requires an interdisciplinary perspective, drawing on the disciplines of art history, history, sociology, anthropology, and even criminology in analysing and interpreting its findings. The present article is the result of a study in the archaeology of modernity, in which the authors investigated a World War II Nazi training camp in Wustrau, located in the German state of Brandenburg, about 70 km northwest of Berlin. The camp was built to “retrain” - or brainwash - non-Russian members of the Red Army such as Ukrainians, Muslim Tatar prisoners as part of a plan to send them into the territories of the Soviet Union as trained Nazi administrators. The archaeological excavation in Wustrau was conducted jointly by members of the Free University of Berlin, Isfahan Art University and the Cultural Heritage and Tourism Research Institute. **Keywords:** Modern Archaeology, Indoctrination Camp, World War II, Wustrau.

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh
(MBP)

Parseh Journal of Archaeological
Studies
Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

1. Associate Professor, Department of Prehistoric Archeology, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran (Corresponding Author).

2. Professor, Institute of Western Asian Archaeology, Free University of Berlin, Berlin, German.

3. Professor, Institute of Western Asian Archaeology, Free University of Berlin, Berlin, German.

Citations: Hessari, M.; Bernbeck, R. & Pollock, S., (2022). “Archaeology of Modernity: The Nazi Indoctrination Camp at Wustrau, Brandenburg”. *Parseh J Archaeol Stu*, 6 (21): 371-389 (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.371>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-817-en.html>

Introduction

This paper offers an account of two seasons of excavations in 2020 and 2021 in Wustrau, northwest of Berlin. At the edge of this village, the Nazis had erected in the 1940s an indoctrination camp for Soviet prisoners of war. The framework of our research in this former camp is informed by the archaeology of modernity, which goes beyond the search for cultural-historical chronologies to identify connections among material remains, historical documents and the violent conditions under which they emerged (fig2 -3). Fieldwork was funded by the “Peace and Conflict Studies” program of the Free University of Berlin and supported by the Regional Heritage Office of the state of Brandenburg.

The work is the result of a joint research program of the Free University of Berlin, Isfahan University of Art and the Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization. This German-Iranian joint excavation was designed to counter traditional expectations, in which European, American or other archaeologists of foreign nationalities travel to Western Asian countries to carry out field research. Instead of researching the cultural history of Iran, the archaeological excavation took place in Germany with the goal to reconstruct a part of 20th century German history. The archaeology of modernity, is the second exceptional characteristic of the project. Investigating the material culture of the 20th or 21st centuries is still unusual in both Germany and Iran.

Research History

A brief historical background shows that after the First World War (ending in 1918), nationalism and extreme racism grew quickly in Germany. In this general climate, National Socialism was able to gain power and turn the racist Adolf Hitler into its “leader” in 1933 and continuing until 1945. In the short time of 12 years, the repressive regime incarcerated more than 10 million people from 20 European countries in more than 44000 forced labor and extermination camps; the highest number of prisoners came from Poland and the Soviet Union.

In the year 1941, Germany invaded the Soviet Union and opened a new theater of war, the „Eastern Front.“ The German attack was initially successful and the Wehrmacht occupied large parts of the western Soviet Union. In a short time, the German military also captured more than one million Red Army soldiers. To handle the occupied territories and the large number of prisoners, a new „Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories“ was established within the government. The handling of prisoners of different ethnicities and religions was planned in this ministry. One case concerned the recruitment of different ethnic groups of Soviet prisoners into the Wehrmacht and sections of the repressive special units of the Nazi system such as the SS.

With the establishment of the Prisoner of War Department in July 1941, prisoners of war were screened and segregated by ethnicity. As the war continued, the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories started a “re-education” program for

Red Army prisoners of Turkic origin to turn them into administrators or Wehrmacht members. Before being sent back to the east, a system of indoctrination and training was established. At the end of the program, the prisoners were integrated into battalions such as the “Eastern Muslim Battalion”, others into special SS units. According to preserved documents, the military formation aimed at uniting all Muslim Turks into such fighting units (Volga Tatars, Azerbaijanis, Turkestanis). One of the ethnic groups that was separated from the bulk of Russian Red Army prisoners were the Tatars. Many of them had been captured in 1941 and early 1942 around Byalištok, Lviv, Kerch and Kharkiv.

In 1942, around 1,500 prisoners of war of various ethnicities, some of them Tatars, were held in the camp of Wustrau and trained there to be later recruited into the battalion “Idel-Ural”(fig. 1). The most famous of these prisoners in Wustrau was Musa Jalil, a person who later formed a resistance group against the Nazi regime. Unfortunately, the group was discovered by the Gestapo, and most of its members were executed on August 25, 1944 in Plötzensee prison.

Wustrau

Wustrau is located in the district Ostprignitz-Ruppin about 70 km northwest of Berlin. It has the geographical coordinates 52°51’N, 12°52’W and lies at an altitude of 38 meters above sea level. The area is characterized by lakes formed at the end of the last ice age. Wustrau is located at the southernmost end of one of the Ruppin lake. The area has been inhabited by Slavic groups since at least the 13th century C.E., was invaded several times by the Swedes in the 17th and 18th centuries, and then ruled by the von Zieten family, a branch of the Prussian dynasty, after 1766, as attested by a small palace in the village(fig.4).

Excavation

The main goal of our archaeological soundings in Wustrau was to recover material remains that would reveal practices within the camp, including those of repression and racism. A brief and unsystematic surface survey in the surroundings of Wustrau in 2018 had already revealed elements of the indoctrination camp in the form of a barrack’s foundations still visible on the ground surface. In the first of two short seasons, architectural traces and finds were recovered in a series of five excavation trenches labeled 1, 2, 6, 7, and 8(fig.5). In 2021, three more trenches were added to investigate open areas of the camp and another barrack that was located next to the small river Rhin at the southern edge of the camp. In 2020, three of four corners of a barrack were uncovered, including massive concrete foundations that reached a depth of up to 1m(plan.1). Deep foundations were necessary because of the marshy environment of this area. The upper walls of the barracks consisted of a footing of kiln-fired bricks and walls of wooden planks, covered by a gabled roof (knowledge of the walls and roof come from documentary sources) (fig.6 A-C).

One of the most interesting finds was a button of a uniform that was decorated with a five-pointed star as well as hammer and sickle, clearly from a Red Army uniform(fig.7). Since documents inform us that the barracks had been built by the prisoners themselves, they must also have been responsible for leaving this (subversive) trace of their presence. Rediscovered more than 80 years later, it is a sign of resistance against the conditions of confinement.

Historical documents attest to daily lessons lasting six hours, followed by supplementary discussions. Prisoners were even taken to various German cities to learn National Socialist principles. Excavation finds confirm the sources that mention teaching: we discovered many broken pieces of thin slate tablets, some with incised lines or grids for writing letters and numbers. Styli for writing on the slates were frequent finds as well(fig.8-9).

At the opposite end of the barrack, we found a more recent layer from the times of the German Democratic Republic that contains finds from a doctor's office. Apparently, parts of the barrack continued to be used by people from the nearby village of Wustrau after the demise of the Nazis in 1945. An aerial photograph from 1953 shows that the northeastern portion of the school barrack was partitioned off from the southwest section. In the northeastern segment, we discovered partially melted test tubes, needles from syringes, and small containers for medicine. One test tube contained the inscription "VEB Leipziger ...", which should be completed with "... Arzneimittel werk "(fig.10). The company was founded in 1957, and we therefore assume that the doctor's assemblage dates from around 1960.

Conclusion

This project of an archaeology of modern times in Germany helped to reconstruct elements of violent practices and ruthless indoctrination by the Nazis and their murderous system, the forced education camp for Tatar Muslims and other prisoners of war from the east. This system sought to deploy the ethnicities of the Soviet Army in what the Nazis conceived of as their eastern European colonies. However, as we know now, the project of indoctrination of Soviet Muslim prisoners to serve the Nazi system failed badly. Miraculously, two notebooks with poems of Musa Jalil survived (fig.11). They give ample testimony of his feelings while in Berlin's Moabit prison awaiting his death.

باستان‌شناسی مدرن

اردوگاه تعلیم تلقینی نازی‌ها، وُسترا، برندنبورگ*

مرتضی حصاری^۱؛ راینهارد برنیک^{II}؛ سوزان پولای^{III}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۸۹ - ۳۷۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.371>

چکیده

باستان‌شناسی در دهه‌های گذشته، پژوهش جوامع مابین عصر صنعتی تا زمان حاضر را به عنوان شاخه‌ای از دوره تاریخی متأخر را به خود اختصاص داده است. مواد مطالعاتی فرهنگی این شاخه پژوهشی باستان‌شناسی، در این دوره زمانی منابع نوشتاری بایگانی‌شده، منابع صوتی و تصویری و شاهدان عینی هستند که در کنار یافته‌های کاوش‌های مورد هدف، به شکل مطمئن‌تری مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. مطالعات باستان‌شناسی مدرن که همان عصر صنعتی یا دوره جهانی شدن است، تصویری مناسب از روند فرهنگی فردی و جمعی جامعه مورد مطالعه را مستند می‌کند. روش باستان‌شناسی مدرن در چارچوب یک دانش میان‌رشته‌ای، از رشته‌های تاریخ‌هنر، تاریخ، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، جرم‌شناسی معاصر در تجزیه و تحلیل یافته‌های خود یاری می‌گیرد. در این پژوهش که در چارچوب مطالعات باستان‌شناسی مدرن و معاصر انجام گرفت، یکی از اردوگاه‌های آموزشی نازی‌ها در جنگ جهانی دوم مورد پژوهش باستان‌شناسی قرار می‌گیرد. در این اردوگاه، به اسرا آموزش‌های اجباری موردنظر نازی‌ها را آموزش می‌دادند تا در آینده در مناطق روسی، برنامه‌های آن‌ها را اجرا نمایند. کاوش باستان‌شناسی وُسترا با توجه به مبانی مطالعات باستان‌شناسی مدرن و برنامه‌های مشترک دانشگاه برلین، دانشگاه هنر اصفهان و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری انجام پذیرفت. وُسترا در استان برندنبورگ، شهرستان شرق پرینگیتس - روپین و حدود ۷۰ کیلومتری شمال شهر برلین قرار دارد. اساس یافته‌های این پژوهش برپایه مطالعات میدانی قرار گرفته است و جهت نتیجه‌گیری مطمئن از منابع مکتوب و اسناد طبقه‌بندی شده در دوره مورد مطالعه استفاده شده است. و مشخص شد که این اردوگاه جهت آموزش خرابکاری به اسرای مسلمان تاتار در سرزمین‌های اتحاد جماهیر شوروی بنا شده است.

کلیدواژگان: باستان‌شناسی مدرن، جنگ جهانی دوم، اردوگاه کار اجباری، وُسترا.

*. این مقاله در چارچوب تعهدات و طرح‌ها پژوهشی مشترک پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان و دانشگاه مستقل برلین انجام و منتشر گردیده است.

I. دانشیار گروه باستان‌شناسی پیش‌اتاریخ، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mhessari@yahoo.de

II. استاد مؤسسه باستان‌شناسی غرب آسیا، دانشگاه مستقل برلین، برلین، آلمان.

III. استاد مؤسسه باستان‌شناسی غرب آسیا، دانشگاه مستقل برلین، برلین، آلمان.

ارجاع به مقاله: حصاری، مرتضی؛ برنیک، راینهارد؛ و پلاک، سوزان، (۱۴۰۱). «باستان‌شناسی مدرن؛ اردوگاه تعلیم تلقینی نازی‌ها، وُسترا، برندنبورگ». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۱): ۳۸۹-۳۷۱. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.371>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-817-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

باستان‌شناسی دانش انسان‌شناسانه با هدف دستیابی به شناخت انسان و بازسازی رفتارهای او بر مبنای بقایای مادی برجای مانده است. این شناخت می‌تواند مربوط به انسان دوره پارینه‌سنگی قدیم تا انسان چند لحظه قبل باشد. این بازسازی رفتار براساس اشیاء و موادی هستند که فی‌النفسه ناقص و خالی از وجود انسانی هستند. شاخه‌ای از باستان‌شناسی به نام «باستان‌شناسی مدرن یا معاصر» است که به گذشته نه‌چندان دور می‌نگرد و انسان را در بستر زمان گذشته نزدیک مطالعه می‌کند. در این شاخه از علوم میان‌رشته‌ای بیشتری استفاده می‌شود از شناخت اسناد مکتوب و اسناد صوتی و تصویری تا تاریخ‌هنر و جرم‌شناسی، از علوم مورد استفاده در این شاخه هستند. یکی از این مطالعات، بررسی -اردوگاه اسرای جنگ جهانی دوم و وسترا- در شهر برلین است که توسط هیأت مشترک ایرانی-آلمانی مورد کاوش و بررسی باستان‌شناسی قرار گرفت. بعد از جنگ جهانی اول در آلمان نشانه‌های ملی‌گرایی به همراه قدرت‌طلبی استعماری و نژادپرستی افراطی، ظهور پیدا می‌کند. این نشانه‌ها در چارچوب تفکر سوسیالیسم ملی‌گرا که تحت رهبری «آدولف هیتلر» از ۱۹۳۳ آغاز و تا ۱۹۴۵ م.، در آلمان به شکل نژادپرستانه-فاشیستی خود را نشان داد (Dallin, 1957). در سال ۱۹۴۱ م.، آلمان به اتحاد جماهیر شوروی سابق حمله کرد و جبهه جدیدی به نام جبهه شرق گشود. یورش آلمان‌ها در ابتدا موفقیت‌آمیز بود و سریع توانستند بخش وسیعی از شوروی را تحت اشغال خود در آورند؛ همچنین در مدت زمان کوتاهی بیش از یک میلیون نفر با قومیت‌های مختلف اتباع شوروی را به اسارت خود درآوردند. با توجه به وسعت سرزمین‌های اشغالی و نیز تعداد زیاد اسرا، یک هفته بعد از حمله، وزارت شرق در کابینه دولت نازی تأسیس شد. درخصوص چگونگی و برخورد با اسرا که از اقوام و ادیان مختلف بودند، در این وزارتخانه مورد بحث و ارزیابی قرار می‌گرفت. یکی از این موارد امکان‌سنجی و چگونگی به خدمت گرفتن گروه‌های مختلف قومی اسرای روسی در ارتش و بخش‌های مختلف نیروهای ویژه مسلح سرکوب‌گر نظام سوسیالیسم ملی‌گرا، «اس.اس.» (Schutzstaffel: SS)، تصمیم‌گیری می‌شد (Cwiklinski, 2000: 149).

با راه‌اندازی بخش اسرای جنگی در ژولای ۱۹۴۱ م.، اسرای جنگی تمامی اردوگاه‌ها سرشماری و براساس قومیت، جداسازی شدند. با ادامه جنگ و قدرت گرفتن بیشتر اس.اس.، دیگر وزارت خارجه درخصوص ارتباطات و نظم‌دهی مناسبات دیپلماتیک نقش کلیدی نداشت و از ۱۹۴۳ م.، اس.اس. بعد از گسترش محدوده اختیاراتش، استفاده از اسرا مانند ترک‌تباران و هم‌زمان با برنامه تحت عنوان تغییر تعلیم آن‌ها (re-education)، در اردوگاه‌ها هدف‌گذاری شد و استفاده آن‌ها در پشت جبهه‌های جنگ، نقش محوری برای آن‌ها ترسیم شد، آن‌ها این گروه‌ها را به عنوان بخش‌های نظامی تحت نظر خود قرار دادند، موضوعی که می‌توان ریشه آن را به شکل دیگری، در جنگ جهانی اول که گروه‌های سربازان آلمانی در خدمت لشکر عثمانی بودند، جست‌وجو نمود (Schwanitz, 2007: 29). در جنگ جهانی دوم می‌توان چنین رویکردی را در سیاست نازی‌ها تحت حاکمیت هیتلر به نام «جهاد آلمانی» (Jihad made in Germany) در میان گروه‌های نژادی اسرای جبهه شرق مشاهده کرد، در این نظام برنامه‌ریزی شده تعلیماتی جدید، «تعلیمی-تلقینی»، پیش از اعزام احتمالی در نظر گرفته شده بود، در این نظام افراد آماده اعزام به جبهه شرق و یا داخل سرزمین اتحاد جماهیر شوروی، تحت نظر وزارت شرق، آموزش می‌دیدند، سپس به سرزمین‌های اجدادی‌شان در مناطق مختلف خاک شوروی، جهت خراب‌کاری و یا جنگ‌های نامنظم اعزام می‌شدند (Ibid: 30-31). بعد از اتمام دوره‌ها، آن‌ها را در گردان‌هایی به نام «گردان‌های مسلمان شرقی» تجهیز کرده و به سوی جبهه شرق اعزام می‌شدند. براساس مدارک به دست آمده از اس.اس.، انگیزه تأسیس این نظام، جمع‌آوری تمام ترکان مسلمان (ولگاتاتار، آذربایجانی‌ها، ترکستانی‌ها) و

اتحاد آن‌ها در جهت مبارزه بر نظام بلشویک و از هم پاشیدن درونی اتحاد جماهیر شوروی است. یکی از گروه‌های قومی جدا شده از اسرای جنگی روس‌ها، در تابستان ۱۹۴۲ م.، تاتارها هستند که علاوه بر تاتارهای ولگا، باشیکیرها و تاتار زبان‌ها را شامل می‌شد (Cwiklinski, 2000: 157). اسرای تاتار که در سال ۱۹۴۱ و اوایل سال ۱۹۴۲ م.، از شهرهای بلوستوک (Beloſtok)، گروندو (Grondo)، لواو (Lwow)، کرتش (Kertsch)، شارکو (Charkow) به اسارت نازی‌ها درآمدند، در ابتدای اسارت، به آن‌ها گرسنگی دادند و به بیگاری گماشته شدند؛ سپس بخشی از نیروهای اسیر شده شوروی را جهت آموزش و اعزام به جبهه‌های روسیه آموزش دادند، آن‌ها حتی روزنامه مخصوص خودشان به نام «ایدل-اورال» (Idel-Ural) را در اردوگاه‌های مختص خود آماده می‌کردند (Motadel, 2014: 205-213; Gimadeev & Plamper, 2017; Gaynetdinow, 2016; Hoffmann, 1986: 11, 20-21).

چارچوب پژوهش

در محدوده جغرافیایی مورد مطالعه، هرچند بخشی از پرونده‌هایی که اطلاعات اردوگاه‌های کار اجباری در زمان اتمام جنگ و بعد از آن از بین برده شد، وجود اردوگاه‌های کار اجباری گروه‌های مختلف انسانی، مانند بازداشت‌شدگان آلمانی توسط «گشتاپو» در برلین و همچنین اسرای جنگ جهانی دوم در این استان گزارش شده است؛ بخشی از این اسرا و زندانیان در شرکت‌های آلمانی همکار رژیم نازی مانند «باست‌فازر» (Bastfaser) به بیگاری بی‌رحمانه‌ای گماشته شده بودند (Pagenstecher, 2004 B: 71-75; Pagenstecher, 2004 C: 108). با گشوده شدن جبهه جدید توسط آلمان‌ها در شرق، اسرای ارتش سرخ شوروی به این منطقه منتقل شدند. در سال ۱۹۴۲ م.، اردوگاه اسرای وُسترا در حاشیه جنوب شرقی روستا، تعداد ۱۵۰۰ اسیرجنگی با قومیت‌های مختلف که بخشی از آن‌ها از گروه‌های مسلمان تاتارهای معروف به «ولگاتاتار» از منطقه قفقاز بودند، نگه‌داری و تعلیم داده می‌شدند تا بعدها در گردان مشخص منطقه ایدل-اورال به خدمت گرفته شوند (Theilig, 2019: 25; Kuhlmann-Smirnov: 2004: 42; Bundesarchiv, 1944)، (تصویر ۱).

تصویر ۱. عکس بایگانی از اردوگاه گردان ایدل-اورال تاتار (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. Archive photo of Gordan Edel ural Tatar camp (Authors, 2020).

از معروف‌ترین این اسرا می‌توان از «موسی جلیل» نام‌برد، فردی که بعدها گروه مقاومتی بر علیه رژیم نازی با نام گروه مقاومت موسی جلیل تشکیل داد. این گروه توسط گشتاپو کشف و

بیشتر اعضای آن در ۲۵ اگوست ۱۹۴۴ م.، اعدام شدند (Gimadeev & Plamper, 2007: 99-100; Khalilov, 2013).

در این اردوگاه، به اسرا آموزش‌های اجباری موردنظر نازی‌ها را آموزش می‌دادند تا در آینده در مناطق روسی، برنامه‌های آن‌ها را اجرا نمایند. در همین جا بایستی درنظر داشت براساس گزارش‌ها، حدود ۱۰ میلیون نفر از ۲۰ کشور اروپایی که در ۴۴۰۰۰ اردوگاه کار اجباری و اردوگاه مرگ به بیگاری کشیده شده بودند. بیشترین آن‌ها از اسرای کشورهای لهستان و اتحاد جماهیر شوروی بود که حدود ۶ میلیون نفر تخمین زده شده که فقط ۵ میلیون نفر از اسرا فقط از شوروی بوده‌اند (Pagenstecher A, 2004: 9).

تمرکز اصلی پژوهش بر روی یافته‌های فرهنگی بنا شده بود که نشان از محدودیت‌های اعمال شده بر روی اسرای اردوگاه، به‌ویژه اعمال نژادپرستانه است. در همین چارچوب، براساس یافته‌های به‌دست‌آمده از بررسی‌های سطحی سال ۲۰۱۸ م.، در محدوده اردوگاه تعلیم اجباری وُسترا، بقایای پی کلبه‌های اردوگاه و تعدادی وسایل مخابراتی و ارتباطی ارتش نازی به‌دست آمد. با توجه به بایگانی‌های تاریخی (تصویر ۲) و یافته‌های سطحی (تصویر ۳)، کاوش باستان‌شناسی معاصر به‌منظور شناخت ساختار معماری و بازخوانی مواد مادی، بخش‌های مختلف اردوگاه و مستندات مرتبط به آموزش اسرای تاتار توسط نازی‌ها، در اردوگاه تعلیماتی اسرای وُسترا برنامه‌ریزی شد؛ از این‌رو پژوهش مبتنی بر مستندات تاریخی (Theilig, 2010) و در چارچوب نظری کاوش باستان‌شناسی تاریخی (Historical Archaeology) یا باستان‌شناسی مدرن (Modern Archaeology)، که نه فقط به دنبال توالی گاه‌نگاری فرهنگی-تاریخی است، بلکه یافت و بررسی ارتباط یافته‌های مادی میان شکل و فرم آن‌ها نیز از اهداف آن است (Bernbeck & Pollock, 2020). محدوده زمانی باستان‌شناسی مدرن دربرگیرنده بازه زمانی قرن ۱۹ م. تاکنون است و از دوره معاصر که از پایان جنگ جهانی دوم شروع می‌شود، متفاوت است. در همین راستا با مبانی علمی درک مناسبی برای باززنده‌سازی چارچوب‌های رفتاری جامعه عصر مدرن است (در این خصوص ر. ک. به: Schnapp et al., 2004).

کاوش باستان‌شناسی وُسترا با توجه به مبانی مطالعات باستان‌شناسی مدرن و برنامه‌های مشترک دانشگاه برلین، دانشگاه هنر اصفهان و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، در چارچوب مطالعات صلح و نزاع دانشگاه مستقل برلین مورد حمایت مالی قرار گرفت. این کاوش با مجوز کاوش میراث فرهنگی ایالت برندنبورگ، به‌منظور بازخوانی آثار مادی به‌جا مانده از اردوگاه تعلیم اجباری مسلمانان تاتار در وُسترا، در شمال غرب برلین به‌صورت مشترک انجام گرفت.

موقعیت جغرافیایی وُسترا

وُسترا، در استان برندنبورگ، شهرستان شرق پریگنیتس-روپین (Ostprignitz-Ruppin)، شرق بخش فهرلین)، (Fehrbelin) حدود ۷۰ کیلومتری شمال شهر برلین قرار دارد. مختصات جغرافیایی آن $N, 12^{\circ}52'O^{\circ}52'51$ و ارتفاع آن ۳۸ متر از سطح دریا است. ویژگی این محدوده جغرافیایی، دریاچه‌ها و رودخانه‌های باریک و طولانی است. این دریاچه‌ها به‌واسطه ذوب‌شدن یخچال‌ها در آخرین دوره یخبندان به‌وجود آمده‌اند. وُسترا در بخش انتهایی جنوب یکی از همین دریاچه‌ها قرار دارد (تصویر ۴). حداقل از قرن ۱۳ م. این منطقه توسط قبایل اسلاو مورد اسکان قرار گرفته است و بارها در قرون ۱۷ و ۱۸ م. توسط سوئدی‌ها مورد تاخت‌وتاز قرار گرفته است؛ سپس در سال ۱۷۶۶ م. خاندان فون‌سیتن (Von Zieten) از طایفه پرویس (Preuß) این ناحیه را تحت حکومت خود قرار داد. از آثار باستانی آن می‌توان از قصر، محل ماهی‌گیری و یخچالی که تاریخ ساخت آن ۱۵۰۰ م.، است، نام‌برد (در این خصوص ر. ک. به: Plate, 1998).

تصویر ۲. اردوگاه‌های کار اجباری، بالا، اردوگاه فهربلین عکس در سال ۱۹۳۸ م. پایین، اردوگاه کار وُسترا (Pagenstecher, 2004 b: 108).

Fig. 2. Forced labor camp, above, Fehrbellin camp in 1983, bottom, Wustrau labor camp (Pagenstecher, 2004 b: 108).

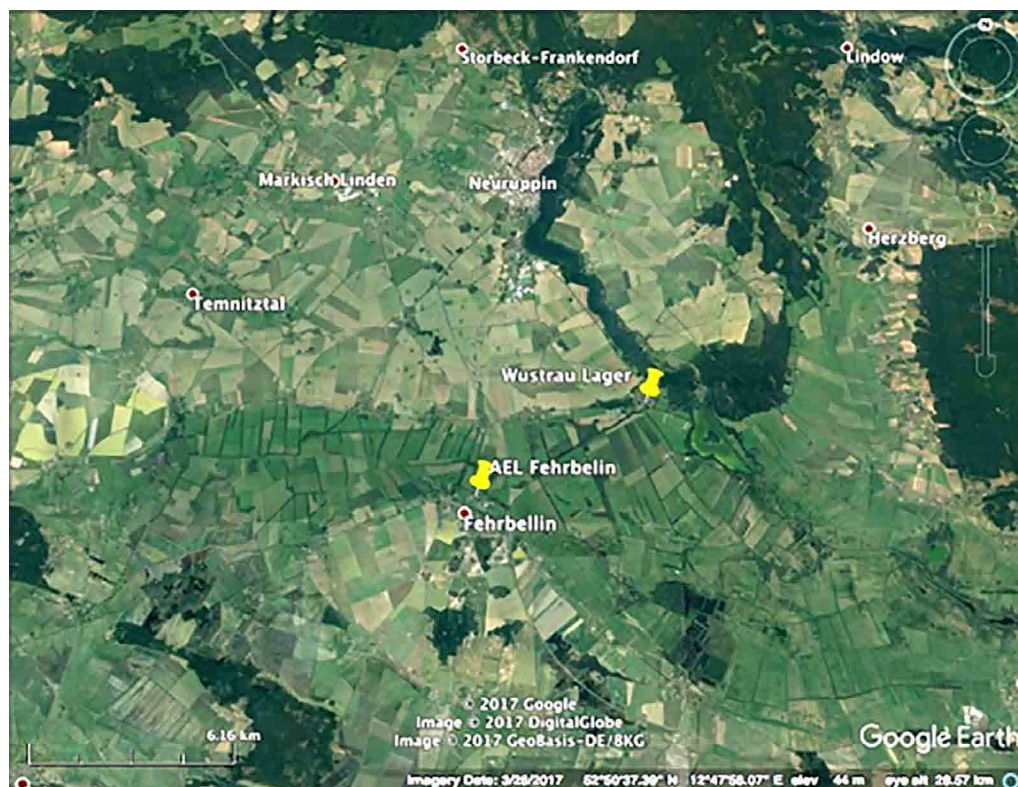
کاوش

کاوش مشترک گروه آلمانی-ایرانی، برخلاف سنت همیشگی، که حضور سنتی باستان‌شناسان اروپایی، آمریکایی و ژاپنی در کشورهای غرب آسیا است، شاهد انجام کاوش باستان‌شناسی مشترک در آلمان هستیم که نه در جست‌وجوی ریشه‌های فرهنگی کشور ایران، بلکه در اولین همکاری مشترک باستان‌شناسی، در پی بازخوانی بخشی از جامعه دوره نواستعمارگراییانه رژیم نازی است. یافته‌های مادی به‌دست آمده از کاوش و مستندات تاریخی، مورد بررسی و تفسیر تاریخی-باستان‌شناسی معاصر تیم مشترک قرار گرفت. اقدامی که هم در نوع موضوع و هم محل اجرای طرح برای مطالعات میراث فرهنگی ایران و آلمان فصل جدیدی است.

تصویر ۳. بررسی مقدماتی جهت کاوش در سال ۲۰۱۸ م.؛ عکس چپ از اشتفان تای لیگ، راست از: توماس کرسٹینگ.

Fig. 3. Preliminary survey for exploration in 2018; right photo: Stephan Theilig; left: Thomas Kersting.

تصویر ۴. عکس هوایی وُسترا همراه نواحی همجوار (Google Earth, 2019).

Fig. 4. Aerial photo of Wustrau with neighboring areas (Google Earth, 2019).

کاوش با مجوز اداره باستان‌شناسی و ابنیه ایالت برندنبورگ، با تمرکز کاوش بر کلبه‌های اردوگاه به‌ویژه کلبه اسرای معروف به «کلبه کارکرد اداری» و «کلبه بهداشتی» انجام گرفت. در فصل نخست کاوش از ۸ کارگاه کاوش، ۵ کارگاه ۱، ۲، ۶، ۷ و ۸ یافته‌های مادی، مرتبط به اردوگاه آموزش اجباری مسلمانان تاتار و نیز دوره متأخرتر به‌دست آمد (تصویر ۵).

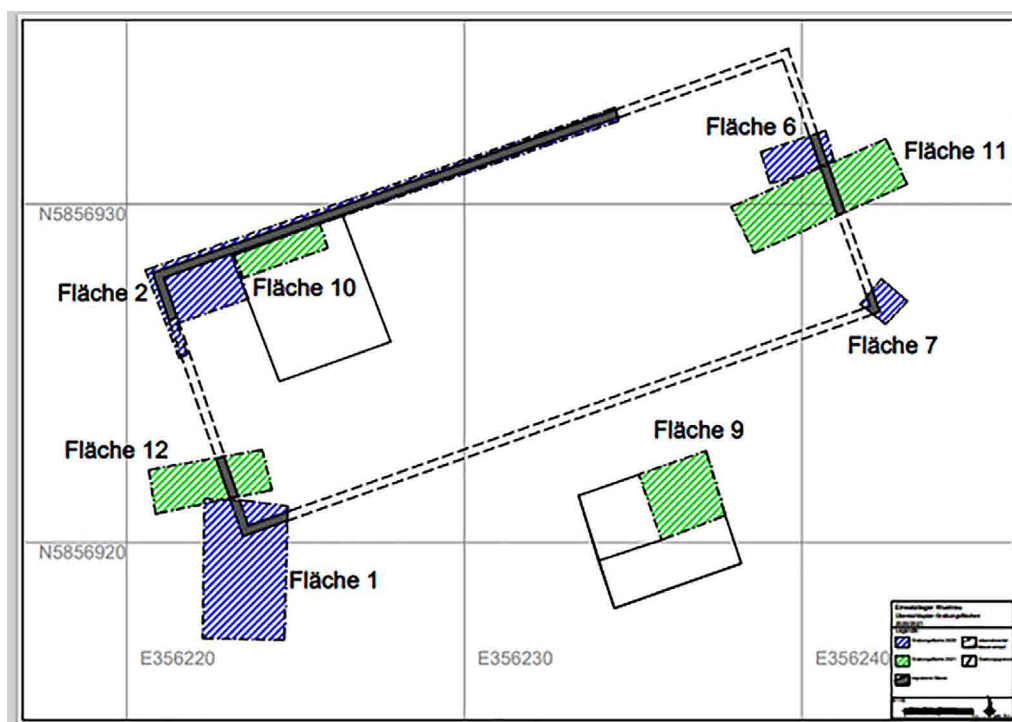
تصویر ۵. نشانه‌های قرمز کارگاه‌های کاوش سال ۲۰۲۰ م. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 5. Red signs of exploration sounding, 2020 (Authors, 2020).

در سال ۲۰۲۱ م. کارگاه‌های ۹، ۱۰ و ۱۱ جهت دستیابی احتمالی به مواد فرهنگی در فضای باز اردوگاه و در کنار کلبه‌های استقرار اسرای تاتار اضافه شد، از کاوش در این کارگاه‌ها دومین کلبه، درست در کنار رود کوچک رچین (Rhin) آشکار شد (تصویر ۵). در مجموع دو فصل کاوش تعداد ۸ کارگاه، درخصوص مکان کلبه‌های اسرای تاتار مورد کاوش قرار گرفت (نقشه ۱).

نقشه معماری

در پی کاوش انجام‌شده، نقشه معماری راست‌گوشه و مستطیل‌شکلی از کلبه‌های اسرای تاتار مشخص شد؛ نقشه کلبه نخست، با توجه به کاوش کارگاه‌های ۱، ۲، ۶ و ۷ که گوشه‌های نقشه مستطیلی که در شکل در بخش‌های سفید به‌خوبی مشاهده می‌شوند، پی معماری از بتن است (نقشه ۱، تصویر ۶ الف و ب). دومین کلبه با پی بتنی نیز با نقشه راست‌گوشه مستطیل‌شکل است که نشان از برنامه ساخت کلبه‌ها در این اردوگاه است (تصویر ۶ ج). در کارگاه ۱، به‌منظور شناخت عمق پی و مشخص شدن بهتر نقشه معماری بخش بیرونی کلبه، کاوش تا عمق ۱۰۰ سانتی‌متر

نقشه ۱. کارگاه‌های مربوط به کلبه‌های کاوش دو فصل (کلارا سارنیتسکی، ۱۴۰۰).

Map 1. Soundings for the exploration of the first barracks (Klara Czarnitzki, 2021).

ادامه پیدا کرد (تصویر ۶ ب)، در هنگام کاوش در کارگاه ۱۱ مشخص شد که به احتمال زیاد این کلبه حداقل دارای دو بخش با دو ورودی بوده است (تصویر ۶ ج). همان‌گونه که (در تصویر ۶ ب و ج) به خوبی مشخص است، با توجه به نوع زمین‌های باتلاقی این منطقه، جهت ساخت کلبه‌ها ابتدا زمین را خشک و سپس با بلوک‌های بتنی پی‌ریزی می‌کردند. ابعاد دو کلبه تقریباً یکسان هستند. بر روی پی بتنی ردیفی از خشت‌های گلی بنا کرده، و سپس دیوارهای چوبی را به عنوان دیوار اصلی ساخته و در نهایت سقف بنا را روی دیوار بنا کرده که این سقف بعدها مورد بازسازی و مرمت قرار گرفته‌اند؛ کلبه‌هایی که به خوبی در عکس‌های قدیمی مشاهده می‌شوند (تصویر ۱). براساس یافته‌های مادی به دست آمده، نام یکی از کلبه‌ها در اردوگاه را «کلبهٔ اداری-پشتیبانی» و دومی را «کلبهٔ عمومی پخت‌وپز و بهداشت» نام‌گذاری شد.

یافته‌های فرهنگی

یافته‌های مادی فرهنگی مختلفی مانند شواهد مقاومت، آموزش و درمان به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرند.

- نشان امید و استقامت

در بخشی از کارگاه ۱ (تصویر ۶ ب)، بر روی یک بلوک بتنی، اثر یک دکمه لباس اسیر تاتار کشف شد؛ اثر دکمه نشان داس، چکش و ستارهٔ پنج‌پر است. با بررسی اثر دکمه با لباس‌های فرم سربازان ارتش سرخ شوروی، مشخص شد این دکمه به یک افسر جزء تعلق داشته است (تصویر ۷). براساس مستندات، مشخص است که ساخت اردوگاه‌ها، توسط اسرا انجام می‌شده است، این نشان که از یک دکمه لباس افسر تاتار به صورت مخفیانه بر روی بتن خیس و نم‌دار، در زمان ساخت کلبه،

تصویر ۶ الف. عکس هوایی وضعیت فعلی محوطه اردوگاه، بخش‌های سفیدرنگ کارگاه‌های کاوش؛ ب. عمق پی بتنی کلبه اول (دنیل شفر).

Fig. 6A. Aerial photo of the current state of the area (Felix Wolter, 2020), white sections of sounding, 6B. deep concrete foundations of the first barrack (Daniel Schäfer).

تصویر ۶ ج. فضای کلبه دوم اسرای تاتار (عکس از: نولون رول، ۱۴۰۰).

Fig. 6 C. The space of the second barracks of the Tatar prisoners (Nolwen Rol, 2021).

به اصطلاح ممهور شده است. کشف این اثر مهرشده با دکمه لباس افسر تاتار بعد از ۷۰ سال، نشان استقامت و مقاومت است. استقامت و مقاومتی که با پذیرش خطر فراوان انجام این عمل در زمان انجام کار اجباری در اردوگاه، نشان از مقاومت تا آزادی و رهایی احتمالی در آینده است.

تصویر ۷. نشان استقامت و مقاومت (اثر دکمه افسر شوروی با نشان داس، چکش و ستاره پنج پر (عکس از: فلیکس ولتر، ۱۳۹۹).

Fig. 7. A sign of endurance and resistance, the effect of a button of a Soviet officer with a sickle, a hammer and a five pointed star (photo by: Felix Wolter).

شواهد آموزش در اردوگاه

مستندات تاریخی بیانگر آموزش روزانه شش ساعته در اردوگاه است، به این زمان بحث‌های تکمیلی و بررسی اوضاع اجتماعی روز نیز باید اضافه شود. در راستای تعلیم به‌منظور یادگیری اصول نازی، آن‌ها را برای بازدید به شهرهای مختلف آلمان نیز می‌بردند. سفرها و بازدیدها متنوع و برای دیدن بناهای قدیمی و جدید فرهنگی، کارخانه‌ها، سینما و غیره برنامه‌ریزی شده بود (Bundesarchiv, 1944, R6/592: 16-18). براساس یافته‌های به‌دست‌آمده از کاوش، به‌ویژه از کارگاه ۲، قلم نگارش (تصویر ۸) و تخته‌های سنگی سیاه شکسته که کاربرد نگارش متن و آموزش ریاضی است، به‌وضوح بخش آموزش و تعلیم را در این کارگاه تأیید می‌کند. بر روی یکی از الواح سنگی باریک، چهار ردیف خط منظم جهت نگارش و تعلیم خط (ادبیات و غیره) کشیده شده است. بر روی قسمت پشت این تخته‌سیاه، بخش‌بندی شده است و برای عملیات حسابرسی و آموزش حساب مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این یافته به‌خوبی متون مکتوب تاریخی جهت تعلیم اجباری اسرا در نظام نازی‌ها را تأیید می‌کند (تصویر ۹).

تصویر ۹. لوح نگارشی (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 9. Writing tablet (Authors, 2020).

تصویر ۸. قلم نگارش (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 8. Writing pen (Authors, 2020).

شواهد درمان

در بخش انتهایی کارگاه ۶ کاوش، بقایای یک دوره متأخرتر به‌دست آمد. آثار این دوره متعلق به ابتدای ظهور حکومت آلمان شرقی است. به‌نظر می‌رسد که بخشی از این کلبه، درست بعد از پایان جنگ جهانی دوم در سال ۱۹۴۵ م. به‌عنوان مطب استفاده شده است. تصویر هوایی از سال ۱۹۵۳ م. نشان می‌دهد که نیمه شمال شرقی کلبه از بخش جنوب غربی جدا شده است؛ در این بخش، آثاری مانند بقایای ذوب‌شده شیشه‌های سرم، شیشه‌های نگه‌داری دارو و لوله آزمایش به‌دست آمد. بر روی لوله آزمایش شرکت ملی لاپیزیک (VEB) حک شده است (تصویر ۱۰)، این لوله از شرکت ملی دارویی است که در سال ۱۹۵۳ م. افتتاح شده بود. به‌نظر می‌رسد، این لوله مربوط به سال ۱۹۶۰ م. است. باستان‌شناسی مدرن و شناخت توالی مراحل زمانی این دوره، مانند باستان‌شناسی دوره‌های پیش‌ازتاریخ و تاریخی دشواری‌های خود را دارد.

برآیند تاریخ فرهنگی

یکی از ویژگی‌های این کاوش مشترک، تغییر نگاه روش‌مند عملی و نظری از کاوش همیشگی در کشورهای جنوب غرب آسیا در اروپا است. با این نگاه می‌توان میراث فرهنگی معاصر و کهن دو

تصویر ۱۰. لوله آزمایش از شرکت داورسازی ملی لایپزیک (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 10. Test tube from VEB Leipziger Arzneimittelwerk ("people-owned Leipzig Pharmaceutical Company") Company (Authors, 2020).

کشور در بخش‌های میراث فرهنگی و دیپلماسی مورد تأکید و بررسی قرار گیرد. در باستان‌شناسی معاصر، به‌ویژه نگاه‌های نواستعماری کشورهایی مانند: آلمان نازی، ایتالیا و ژاپن فاشیستی در جنگ جهانی مورد مطالعه و راهکاری برای تثبیت صلح می‌شود؛ راهکاری که اگر مشخص شود، کشورهای استعمارگر معاصر منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای شناسایی و با ابزارهای لازم به عموم مردم براساس مدارک معرفی می‌شوند. کاوش باستان‌شناسی معاصر در کشور آلمان، بخشی از تاریخچه فکری و اجرایی نظام نازی، به‌ویژه در اردوگاه‌های آموزش اجباری مسلمانان تاتار را بازسازی کرد. این نظام سعی در استفاده از قومیت‌های مخالف ارتش شوروی را داشت که در مناطق شرقی تحت نظارت وزارت شرق و نیروهای ویژه اس.اس. (Petke, 2021) مورد استفاده قرار می‌گرفتند. براساس مستندات بایگانی اطلاعات که از اسناد به‌جا مانده درخصوص فهرست اسرای اردوگاه به‌دست آمده است، مشخص شد، اسرا باید خودشان برنامه ساخت کلبه‌های اردوگاه را زیر نظر نگهبانان و مهندسان اجرا می‌کردند. مقاومت و امیدی افسر تاتار را به شکلی دیگر در شعرهای شاعر اسیر تاتار، موسی جلیل (تصویر ۱۱)، مشاهده می‌شود (Dshalil, 1957; Gimadeev & Plamper, 2007: 105). در یکی از شعرهای موسی جلیل که در ۳۵ نوامبر ۱۹۴۳ م سروده، آمده است:

«اگر خبرهای بدی از من برایت آوردند، که او خسته و فرسوده و از پای

افتاده است، حرفشان را باور نکن، عزیزم» (باقری، ۱۳۶۰: ۲۸).

براساس مستندات تاریخی، موسی جلیل را در پروژه اسرای روس مسلمان می‌توان به‌عنوان یکی از ریشه‌های شکست پروژه فکری نازی‌ها معرفی کرد. بعدها دیوانش، که در زندان موآبیت نگارش شده بود، بعد از مرگش منتشر شد. وی و ۱۰ تاتار هم‌فکرش در ۲۵ اگوست ۱۹۴۴ م. با فدا کردن جان خودشان در زندان برلین، برنامه‌های آموزش تلقینی نازی را شکست دادند (Gimadeev & Plamper, 2007: 104).

نتیجه‌گیری

طبقه‌بندی و تفاوت بین اردوگاه آموزش اجباری، اردوگاه کار اجباری و اردوگاه‌های برده‌داری بر طبق یافته‌های باستان‌شناسی به‌خوبی قابل جداسازی است. شرکت اسرای تاتار در کلاس‌های به‌اصطلاح تلقینی نازی‌ها در اردوگاه به‌واسطه لوحه‌های سیاه سنگی، که در کاوش به‌دست آمد، نشان می‌دهند که در یکی از کلبه‌های مورد کاوش وسترا، آموزش اسرا در چارچوب تعلیمی نازی‌ها انجام می‌شده است. در یک نگاه کلی بررسی‌های تاریخی و کاوش در وسترا، علاوه‌بر اضافه نمودن

تصویر ۱۱. موسی جلیل و همکاران نویسنده‌اش، ۱۹۴۰؛ پایین، نفر دوم از راست (Gimadeev & Plamper, 2007: 101).

Fig. 11. Musa Jalil et al., 1940; Bottom, second from right (Gimadeev & Plamper, 2007: 101).

به مستندات درخصوص اردوگاه‌های تعلیم تلقینی اجباری اسرای تاتار در زمان نازی‌ها، مانند نوع نقشه معماری، نشان امید و مقاومت اسرای تاتار را در عین انجام همکاری اجباری، به شکل اثر دکمه لباس، مستند شد. منابع تاریخی نیز مشخص نمود که چنین تعلیماتی نه تنها نتیجه مطلوب نداد، بلکه برخی شیوه‌های مورد استفاده آن‌ها بر علیه خودشان استفاده شد.

همچنین یافته‌های دوره آلمان شرقی نیز اهمیت دارند، حتی در روستای وسترا، مشخص نیست که چگونه وسایل پزشکی آنجا رسیده است؛ کاوش ما در حاشیه روستای یک مطب پزشکی را مشخص کرد و چنین امکانات مجهز پزشکی برای روستای کوچکی تعجب‌آور است.

در پایان بایستی بیان شود، در پی دستیابی به کلبه دیگری در اردوگاه اسرا، این کلبه براساس عکس‌های نیروی هوایی بریتانیا شناسایی نشده بود، اما در محدوده این عکس هوایی بقایای اسلحه‌های زنگ‌زده شدید به دست آمد. احتمال داده می‌شود که کلبه ذکر شده، دارای پی بتنی نبوده است و در پایان جنگ، در درگیری نظامی آتش گرفته شده و از بین رفته است.

کتابنامه

- باقری، محمد، (۱۳۶۰). «دو شعر تاتاری». مجله هدهد، ۳ (۱): ۲۹-۲۷.

- Bagheri, M., (1360). "Two Tattar poems". *Hodhod Magazine*, 3 (1): 27-29
- Bernbeck, R. & Pollock, S., (2020). "Entdisziplinierung und Negation des Wissens: die Archäologie der Moderne". *Archäologische Informationen*, 43: 45-56.
- Bundesarchiv., (1944). "Drei Jahre Arbeit in Wustrau". *Bericht über die Entstehung der ersten Sonderlager des RMbO zur Schulung ostvölkischer Kriegsgefangener für Propagandatätigkeit sowie über den Einsatz der Lehrgangsteilnehmer*. Deutschland. R6/592.

- Cwiklinski, S., (2000). "Die Panturkismus-Politik der SS: Angehörige sowjetischer Turkvölker als Objekte und Subjekte der SS-Politik". In: *Herausgegeben von Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald, Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914 – 1945*: 149-156.
- Dallin, A., (1957). *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. London: Macmillan and Company, New York: St. Martin's Press.
- Dshalil, M., (1957). *Aus dem Moabiter Heft*. Gedichte, Berlin.
- Gaynetdinow, R., (2016). *Das Fiasko der Pläne des nationalsozialistischen Deutschlands, im Kampf gegen die Sowjetunion Tataren einzusetzen (Februar 1943)*. Dem 100. Geburtstag des tatarischen Dichters und Antifaschisten Mussa Dshalil gewidmet.
- Gimadeev, I. & Plamper, J., (2007). "Tatarstan: Mythos um Musa Džalil: Projektionsfläche für Identität". *Osteuropa*, 97 (12): 97-115.
- Hoffmann, J., (1986). *Die Ostlegionen 1941-1943*. Freiburg: Verlag Rombach Freiburg.
- Khalilov, R., (2013). *Wer war Musa Jalil? Zur Erinnerung an den in Berlin-Plötzensee hingerichteten Dichter und Widerstandskämpfer Übersetzung: Dr. Alia Taissina*. Vortrag, Deutsches Historisches Museum, 28. August 2013, 18 Uhr.
- Kuhlmann-Smirnov, A., (2005). *Zur Migrationsgeschichte der russischen Displaced Persons in Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg*. Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Bremen.
- Motadel, D., (2014). *Islam and Nazi: German's War*. The Belknap Press of Harvard University Press. England.
- Pagenstecher, C., (2004A). "Zwangsarbeit und Arbeitserziehungslager im Nationalsozialismus. Die Geschichte des AEL Fehrbellin". *Berliner Geschichtswerkstatt e.V. und Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung im Ministerium für Bildung, Jugend und Sport des Landes Brandenburg Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) Arbeitserziehungslager Fehrbellin Zwangsarbeiterinnen im Straflager der Gestapo*: 71-102.
- Pagenstecher, C., (2004B). "Arbeitssklavinnen für Gestapo und Hanffabrik. Die Geschichte des AEL Fehrbellin". *Berliner Geschichtswerkstatt e.V. und Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung im Ministerium für Bildung, Jugend und Sport des Landes Brandenburg' Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) Arbeitserziehungslager Fehrbellin Zwangsarbeiterinnen im Straflager der Gestapo*: 71-102.
- Pagenstecher, C., (2004C). "Vergessen? Individuelle und kollektive Erinnerung. Die Geschichte des AEL Fehrbellin". *Berliner Geschichtswerkstatt e. V. und Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung im Ministerium für Bildung, Jugend und Sport des Landes Brandenburg' Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.) Arbeitserziehungslager Fehrbellin Zwangsarbeiterinnen im Straflager der Gestapo*: 103-118.

- Petke, S., (2021). *Muslime in der Wehrmacht und Waffen-SS*. Rekrutierung – Ausbildung – Einsatz. Berlin.
- Plate, C., (1998). “Die Besiedlungsgeschichte des Landes Ruppın”. In: E. Foster, Brandenburgisches Namenbuch, *Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar, Stuttgart*: 9-35.
- Schwanitz, W. G., (2007). “German's Middle East Policy”. *Middle East Review of International Affairs*, 11 (3): 25-41.
- Schnapp, J.; Shanks, M. & Tiews, M., (2004). “Archaeology, Modernism, Modernity Editors’ introduction to Archaeologies of the Modern”. *A special issue of Modernism/Modernit*, 11 (1): 1-16.
- Theilig, S., (2010). *Historische Konzeptionen von Körperlichkeit Interdisziplinäre Zugänge zu Transformationsprozessen in der Geschichte* (Kulturen – Kommunikation – Kontakte, Band 5).
- Theilig, S., (2019). “Halbmond im Havelland: Das Kriegsgefangenenlager in Wustrau (OPR)”. *Jahrestagung der Archäologie 2019 Erfassen – Erforschen – Erhalten – Erzählen*. Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum: 25-26.